

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імені ШЕВЧЕНКА

Том ССЛІІ

Праці Комісії спеціальних (допоміжних)
історичних дисциплін

Львів — 2006

ЗМІСТ

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ТЕКСТОЛОГІЯ, ПАЛЕОГРАФІЯ

- Тетяна ВІЛКУЛ. Дублі в літописах XI—XIII століть: походження текстів 7
- Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ. Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії Львівського магістрату в першій половині XVI століття (На матеріалах ЦДІА України у Львові) 29

НУМІЗМАТИКА

- Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ. Монетна система Галицької Русі в пізньому середньовіччі (XIV—XV ст.) і взаємний вплив грошового обігу в галицьких землях та сусідніх державах 53
- Роман ШУСТ. Еволюція монетного господарства Львова в XVI столітті 68

СФРАГІСТИКА, ГЕРАЛЬДИКА, ПРАПОРНИЦТВО

- Ігор СИТИЙ. Українські суддівські печатки другої половини XVIII століття 82
- Ірина СКОЧИЛЯС. Джерела до вивчення парафіяльної сфрагістики Перемишльської єпархії кінця XVIII — початку XX століть 96
- Андрій ГРЕЧИЛЮ. Становлення українських національно-державних символів у 1917—1920 роках 114
- Андрій СОВА. Історія прапора товариства „Великий Луг“ у Львові 143

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, ТОПОПРОЗОПОГРАФІЯ

- Олександр МАЙОРОВ. Українське Прикарпаття — прабатьківщина хорватів 155
- Леонтій ВОЙТОВИЧ. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії . 187
- Мар'яна ДОЛИНСЬКА. „Вулиці“ львівських передмість у фіскальних документах останньої третини XVIII століття 206

ІСТОРІЯ УСТАНОВ

- Оксана ПОТИМКО. Шпитали Львова XIV—XVIII століть (Історіографічні спостереження) 228
- Ігор СКОЧИЛЯС. Барський крилос Львівської єпархії на Поділлі: організаційна структура, поділ на намісництва (деканати) і парафіяльна мережа (1747—1795 роки) .. 269

КАРТОЗНАВСТВО

- Уляна КРИСТАЛЛОВИЧ. Карти демаркації державних кордонів Австрії кінця XVIII — початку XX століть 304

ТЕРМІНИ НА ОЗНАЧЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ПРОФЕСІЙ,
ВЕКСИЛОГРАФІЯ

- Орест ЗАЯЦЬ. Професії виробничої сфери львівського міщанства (За реєстрами ново-прийнятих громадян XV—XVIII століть) 320
- Богдан ЯКИМОВИЧ. Базові вексиліологічні поняття і терміни на їх позначення в українській мові 371

ГЕНЕАЛОГІЯ

- Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ. Руська (українська) середньовічна князівська родина (Рід Романовичів) 376
- Володимир СОБЧУК. Шляхетський рід Денисків-Матвіївських 410

ІНТРОЛІГАТОРСТВО

- Світлана ЗІНЧЕНКО. Історична реконструкція декоративного оздоблення золотарської оправи періоду X—XV століть на гербах Київської митрополії 432
- Олена ГАЛЬЧЕНКО. Деякі питання методичних засад визначення композиційного рішення у декоративному оздобленні східнослов'янських оправ 440
- Олександра ДЗЕНЦЗЕЛЮК, Світлана ЗІНЧЕНКО. Навчання інтролігаторського ремесла у Львові в XV—XVIII століттях 465

МАТЕРІАЛИ

- Станова замкнутість/незамкнутість шляхти у XVI столітті (На прикладі дрібношляхетських родів Самбірського повіту).— Ігор СМУТОК 477
- Київська міська канцелярія XVI — середини XVII століть (До питання про реконструкцію).— Наталія БІЛОУС 491
- Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 року.— Агнешка БЕДЖИЦЬКА 522
- Нововиявлені універсали Богдана Хмельницького.— Іван БУТИЧ 536
- Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького.— Микола КРИКУН 540
- Англійський тижневик з 1659 року про перебування московського посла у Чигирині.— Теодор МАЦЬКІВ 546
- Нові документи до історії грецько-російської дипломатії середини XVII століття (Інформація).— Ярослав ФЕДОРУК 551
- Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства в першій половині XVII століття.— Микола КРИКУН 556
- Господарські інвентарі як джерело до генеалогії селян Поділля.— Юрій ЛЕГУН 648
- Заповіти шляхти Руського воєводства першої половини XVIII століття (На матеріалах реляційних книг Львівського гродського суду).— Олена ВИННИЧЕНКО 663
- Immaginer L'invisibilité: уявлення офіційних чинників Наполеонівської імперії про українські землі під владою Росії (На основі аналізу „Статистичних описів“ Малоросії з Архіву Історичної служби сухопутної армії Франції).— Вадим АДАДУРОВ ... 687
- „Згадки з життя свого і своєї родини“: Спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття.— Мар'ян МУДРИЙ 708
- Печатки протестантських кірх, пасторів та общин Правобережної України XIX—XX століть.— Віталій ПЕРКУН 763
- Перші україномовні печатки в Одесі.— Анатолій МИСЕЧКО 766

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

- Леонтій ВОЙТОВИЧ. Бура Харди. Наследники Київа. Измежу кральевске круне и татарског жарма. Студія о державно-правном положажу галицкє и галицкє-волинскє княжевіне до 1264. године.— Нови Сад, 2002.— 240 с. 773
- Леонтій ВОЙТОВИЧ. Свердлов М. В. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII вв.— Санкт-Петербург: Академический проект, 2003.— 735 с. 775

Микола ДАНЧУК. Die Ukraine in Europa / Herausgegeben von Juliane Besters-Dilger unter Mitarbeit von Irma Oswald.— Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2003	778
Леонтій ВОЙТОВИЧ. Коган В. М., Домбровский-Шалагин В. И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод.— Санкт-Петербург: Паритет, 2004.— 686 с.	780
Ігор СМОЛЬСЬКИЙ. Гречило А. Герби і прапори міст і сіл України. — Львів, 2004.— Ч. I.— С. 120 + 44 с.	782
Тамара ДЕМЧЕНКО, Олександр ТАРАСЕНКО. Шандра В. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст.— К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005.— 427 с.	783
Андрій ЗАЯЦЬ. Петро Кулаковський. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618—1648) / Національний університет „Острозька академія“.— К.: Темпора, 2006.— 496 с.; 2 іл.	790
Список ілюстрацій	798
Зміст українською мовою	802
Зміст англійською мовою	805

CONTENTS

ARTICLES

TEXT STUDIES, PALEOGRAPHY

- Tetiana VILKUL.** The duplicated records in the chronicles of the 11th—13th centuries: The origin of texts 7
- Mykola IL'KIV-SVYDNYTS'KYI.** The findings of a survey on the late gothic financial script used in the chancellery of the municipality of L'viv in the first half of the 16th century (as based on the materials of the Central State Historical Archive of Ukraine in L'viv) 29

NUMISMATICS

- Andriy KRYZHANIVS'KYI.** The monetary system in Halychyna in the late Middle Ages (14th—15th centuries) and its influence on the circulation of money in the neighbouring countries 53
- Roman SHUST.** The evolution of the L'viv mint in the 16th century 68

SPHRAGISTICS, HERALDRY, FLAG STUDIES

- Ihor SYTYI.** Ukrainian judges' seals of the second half of the 18th century 82
- Iryna SKOCHYLIAS.** Sources for researching sphragistic artifacts of the Peremyshl' eparchy from the late 18th century to the early 20th century 96
- Andriy HRECHYLO.** The development of Ukrainian national state symbols, 1917—1920 . 114
- Andriy SOVA.** History of the flag of the 'Velykyi Luh' society in L'viv 143

HISTORICAL GEOGRAPHY, TOPOPROSOPOGRAPHY

- Oleksandr MAYOROV.** The Ukrainian Precarpathia as the ancient native land of the Croats 155
- Leontiy VOYTOVYCH.** The borders of Halychyna-Volyn' state: problems and discussions 187
- Maryana DOLYNS'KA.** 'Streets' of L'viv suburbs in fiscal documents, 1765—1800 206

HISTORY OF INSTITUTIONS

- Oksana POTYMKO.** L'viv hospitals in the 14th—18th centuries (historiographic observations) 228
- Ihor SKOCHYLIAS.** Krylos of Bar, L'viv Eparchy in Podillia: organizational structure, division into vicegerencies and parochial network (1747—1795) 269

CARTOGRAPHY

- Uliana KRYSH TALOVYCH.** Maps of the Austrian State border demarcation in the late 18th and the early 20th centuries 304

TERMS TO DENOTE TRADE PROFESSIONS, VEXILLOGRAPHY

- Orest ZAYATS'**. Production trades of the lower Middle Class (as based on registers of newly accepted citizens in the 15th—18th centuries) 320
- Bohdan YAKYMOVYCH**. Basic concepts and terms of vexillology (Flag Studies) in Ukrainian 371

GENEALOGY

- Dariush DOMBROVS'KYI**. A Ukrainian medieval princely family (the family of Romanovyches) 376
- Volodymyr SOBCHUK**. The noble family of Denyskiv-Matviyivs'kyis 410

BOOK-BINDING

- Svitlana ZINCHENKO**. Historical reconstruction of gilded casings in Kyiv Metropolitanate, the 10th—15th centuries 432
- Olena HAL'CHENKO**. Some ideas concerning the methodology of defining distribution of Eastern Slavonic casing decorative ornaments 440
- Oleksandra DZENDZELIUK, Svitlana ZINCHENKO**. Teaching book-binding craft in the 15th—18th century L'viv 465

SOURCES

- Social closeness/openness of the gentry in the 16th century (as based on minor gentry families from the Sambir district).— **Ihor SMUTOK** 477
- The Kyiv City chancellery from the 16th till the middle of the 17th century.— **Nataliya BILOUS** 491
- Report on the Kozak commission work in Kyiv in January, 1622.— **Agnieszka BEDZYCKA** 522
- Newly found Universals by Bohdan Khmel'nyts'kyl.— **Ivan BUTYCH** 536
- Another unknown Universal by Bohdan Khmel'nyts'kyl.— **Mykola KRYKUN** 540
- English weekly on Moscow Ambassador's stay in Chyhyryn in 1659.— **Teodor MATS'KIV** 546
- New documents concerning the history of Greek-Russian diplomacy of the mid-17th century.— **Yaroslav FEDORUK** 551
- Number and structure of settlements of the Bratslav Voyevodaship in the first half of the 17th century.— **Mykola KRYKUN** 556
- Household documents as a source of study of Podillia peasant genealogy.— **Yuriy LEHUN** 648
- Testaments of the gentry of Rus' Voyevodaship in the first half of the 18th century (as based on the documents of L'viv court).— **Olena VYNNYCHENKO** 663
- Immaginer L'invisibilit : How Napoleon Empire officials imagined the Ukrainian lands under the Russian rule (as based on an analysis of „Statistical descriptions“ of Malorossia from the French Army Historical Archive).— **Vadym ADADUROV** 687
- „The memories of my life and the life of my family“: Memories of Tyt Revakovich as a source of study of the Halychyna history in the 19th century.— **Maryan MUDRYI** 708
- The seals of protestant churches in the Right-bank Ukraine in the 19th—20th centuries.— **Vitaliy PERKUN** 763
- The first Ukrainian-language seals in Odessa.— **Anatoliy MYSSSECHKO** 766

REVIEWS AND BIBLIOGRAPHY

- Leontiy VOYTOVYCH**. Бура Харди. Наследници Кијева. Између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају галичке и галичко-волинске княжевине до 1264. године.— Нови Сад, 2002.— 240 с. 773
- Leontiy VOYTOVYCH**. Sverdlov M. B. Domongol'skaya Rus': Kniaz' i kniazheskaya vlast' na Russi VI — pervoj treti XIII vv.— Sankt-Peterburg: Akademicheskij proekt, 2003.— 735 s. 775

- Mykola DANCHUK**. Die Ukraine in Europe / Herausgegeben von Juliane Besters-Dilger unter Mitarbeit von Irma Oswald.— Wien; K ln; Weimar: B hlau Verlag, 2003 778
- Leontiy VOYTOVYCH**. Kogan V. M., Dombrovskiy-Shalagin V. I. Kniaz' Rurik i ego potomki. Istoriko-genealogicheskiy svod.— Sankt-Peterburg: Paritet, 2004.— 686 s. . 780
- Ihor SMOL'SKYL**. Grechylo A. Herby i prapory mist i sil Ukrayiny.— L'viv, 2004.— Ch. I.— 120 + 44 s. 782
- Tamara DEMCHENKO, Oleksandr TARASSENKO, Shandra V.** Heneral-hubernatorstva v Ukrayini: XIX — pochatok XX st.— Kyiv: NAN Ukrayiny, Instytut istoriyi Ukrayiny, 2005.— 427 s. 783
- Andriy ZAYATS'**. Petro Kulakovs'kyi. Chernihovo-Siversshchyna u skladi Rechi Pospolytoyi (1618—1648) / Natsional'nyi universytet „Ostroz'ka akademija“.— Kyiv: Tempora, 2006.— 496 s.; 2 il. 790
- List of illustrations 798
- Contents in Ukrainian 802
- Contents in English 805

Даріуш ДОМБРОВСЬКИЙ

РУСЬКА (УКРАЇНЬКА)
СЕРЕДНЬОВІЧНА КНЯЗІВСЬКА РОДИНА
(Рід Романовичів)

Функціонування руської князівської середньовічної родини становить складну і нелегку для реалізації дослідницьку проблему. Складність такого типу досліджень, як зазначено в обширній літературі, присвяченій родині західноєвропейського середньовіччя, — результат багатоаспектності проблеми*. Адже мала родина — це щонайменше кілька осіб, поміж якими існують особливі взаємини, що складаються, на додаток, на різних рівнях. Подружжя має між собою певний емоційний стосунок, на формування якого впливає ряд чинників. Вони є статевими партнерами і власниками матеріальних засобів, стають родичами, що пов'язує їх низкою зобов'язань і сподівань. Поза тим, відомо, що родина не живе у порожнечі. Вона є складовою роду і ширше — суспільства, підлягає правовим, релігійним і звичаєвим нормам. Усі ті чинники перебувають у визначених, необхідних для вивчення, взаємних залежностях¹. Одне слово, перед дослідником постало чимало проблем, які потребують розгляду й аналізу. Він повинен написати розширену анкету досить складних питань. На відміну від істориків, які досліджують родини середньовічної Західної Європи і розпоряджаються різноманітним джерельним матеріалом, історик, що візьметься за написання роботи про руську середньовічну родину навіть з історіографічно привілейованої суспільної групи, мусить зважати на фрагментарність і односторонність відомостей, котрі він має у своєму розпорядженні. Можливо, це і є причиною того, що досі не написано праці про функціонування конкретної руської середньовічної князівської родини, хоч з'явилася ціла низка важливих робіт, загалом присвячених окремим питанням, що стосуються сфери досліджень родини як такої². З другого боку, більш або менш детально обговорено питання у працях з інших тем, — наприклад,

* Немає сенсу подавати тут список праць, присвячених функціонуванню західноєвропейської середньовічної родини, оскільки їх доволі багато.

¹ Дуже цікаві думки щодо розуміння терміна „родина“ від античних до наших часів подає: Herlihy D. Family // Herlihy D. Women, Family and Society in Medieval Europe. Historical Essays. 1978—1991. Providence.— Oxford, 1994.— P. 113—134.

² Відображено, наприклад: Гарданов В. К. „Дядьки“ Древней Руси // Исторические записки АН СССР.— Москва, 1962.— Вып. 71.— С. 236—250; Goehrke C. Die Witwe in Alten Russland // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte.— 1986.— Bd. 38.— S. 64—96; Levin E. Infanticide in Pre-Petrine Russia // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge.— 1986.— Bd. 34, Heft 2.— S. 215—224; Shields Kollmann N. Was There Honor in Kiev Rus? // Там само.— 1988.— Bd. 36, Heft 4.— S. 481—492; Weickhardt G. G. Legal

русського права, історії Церкви, історії руських і російських жінок, історії суспільства, культури, мистецтва і, нарешті, історії окремих династій чи осіб. Складати перелік цих праць немає сенсу, бо теперішня стаття перетвориться у бібліографічний путівник³. Тут, можливо, доречно висловити міркування: дивує незначна увага до середньовічної князівської родини чи родин загалом у нових російських і українських „енциклопедичних“ дослідженнях історії середньовічної Русі⁴.

Вважаємо, що прийнята за тематику досліджень функціонування малих родин, які входять до складу конкретного руського середньовічного князівського роду, є якнайдоречнішим підходом. Це більш адекватно, ніж реалізоване до цього часу механічне розуміння проблеми, коли застосовується багатосотлітня перспектива, часом навіть без взяття до уваги різниці у суспільній стратифікації, але з використанням аналогій з різних епох та суспільних груп⁵. На нашу думку, щоб отримати динамічний і водночас точний образ механізмів функціонування руської князівської родини, треба відкинути зайві аналогії й опертися на індуктивну методику. Варто висвітлити історію окремих родів і потім лише на підставі зіставлення зібраної інформації на цю тему будувати узагальнення. Звідси рішення про вибір конкретного роду і дотримання дотичних до нього джерел з використанням тогочасних аналогій тільки і винятково з порівняльною й ілюстративною метою. Конкретно на вибір Романовичів як предмета дослідження мали вплив такі чинники. По-перше, це рід, функціонування якого, як на тогочасну гілку Рюриковичів, добре джерельно задокументовано. Передовсім у розпорядженні є „придворний“ літопис Романовичів —

Rights of Women in Russia. 1100—1750 // Slavic Review. American Quarterly of Russian, Eurasian and East European Studies.— 1996.— Vol. 55.— N 1.— P. 123; Пушкарєва Н. Л. „Како ся разгоре сердце мое и тело мое до тебе...“: Любовь в частной жизни человека средневековой Руси по ненормативным источникам // „А се грехи злые, смертные...“: Любовь, эротика и сексуальный этикет доиндустриальной России (X — первая половина XIX в.). Тексты. Исследования / Изд. под ред. Н. Л. Пушкарєвой.— Москва, 1999.— С. 507—515. Перераховуємо тут цікаві праці про окремі грані життя руської середньовічної родини, які, однак, у нинішній статті не використовуємо.

³ Хто знає, чи мало б сенс окреме видання такого зіставлення на зразок книжки: Women in Medieval History and Historiography / Wyd. Mosher Stuard S.— Philadelphia, 1991; див. також: Пушкарєва Н. Л. Женщины России и Европы на пороге нового времени.— Москва, 1996; Репина Л. П. Женщины и мужчины в истории: новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия.— Москва, 2002. За звернення уваги на дві останні позиції, водночас за ряд цінних зауважень, які вплинули на збагачення тексту у тому місці, сердечно дякуємо колезі Костянтиніві Єрусалимському з Москви.

⁴ Маємо на увазі праці: Історія української культури: У 5 т.— К., 2001.— Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть (проблеми родини тут описані в короткому огляді на с. 137—151); Славянская энциклопедия. Киевская Русь — Московия: В 2 т.— Москва, 2002 (немає у цій загалом слабкій праці розгляду важливих термінів, наприклад, „родство“ чи „семья“). Виділяємо з бібліографічного переліку слабку популярну компіляцію: Энциклопедия русских обычаев / Авт.-сост. Н. А. Юдина.— Москва, 2001. Авторка нескромно і неправдиво зазначила, що створила збір вичерпної інформації на тему руських (чи радше російських) звичаїв і традицій, що формувалися протягом століть.

⁵ На нашу думку, ця вада засадничо характерна для цінних та цікавих праць Михайла Рабиновича (Rabinowicz M. Życie codzienne w ruskim i rosyjskim mieście feudalnym / Przeł. Wiktor Dłuski.— Warszawa, 1985) і водночас Наталії Пушкарєвої (Пушкарєва Н. Л. Женщины Древней Руси.— Москва, 1989; її ж. Частная жизнь русской женщины: Невеста, жена, любовница (X — начало XIX в.— Москва, 1997). Значно краще виглядає під цим кутом зору праця Бориса Романова, що містить дуже цікаву внутрішню структуру (Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси.— Ленинград, 1947).

виняткове джерело, яке буде представлено далі. Поза тим користуємося іншими переказами — серед них, що важливо, неруськими. По-друге, Романовичі як руський рід, маючи дуже розбудовані зв'язки з латинським світом, є надзвичайно цікавим прикладом спільноти, у середовищі якої відомі явища культурної дифузії, що самі по собі варті дослідження. По-третє, маємо справу з родом, що становить тісну замкнуту цілість, і на додаток, функціонує у переломний для історії середньовічної Русі період — сто років перед і після монгольської навали. По-четверте, нарешті, автор провів генеалогічне дослідження, яке стосується Романовичів, таким чином, упевнений у використаних у праці джерельних даних.

Специфіка тематики є причиною того, що структура статті досить складна. Порушуємо в ній питання, пов'язані передусім з функціонуванням князівської родини у суспільному вимірі, а отже, такі, як обставини укладання шлюбу і пов'язані з цим актом звичаї, народження дітей, стратегія надавання імен, виховання дітей, взаємини поміж подружжям, батьками і дітьми, смерть у родині і т. ін. На жаль, за браком місця не порушуємо питань побутових і матеріальних аспектів функціонування окремих родин, що входили до складу роду Романовичів, хоч у джерелах є певна кількість інформації на цю тему. Отже, могли б дещо сказати стосовно князівських резиденцій, одягу, елементів інтер'єру помешкання та іншого. З такої ж причини виключено з тексту параграфи, присвячені відносинам поміж ближніми і далекими родичами та свояками, позашлюбним зв'язком, а отже, справами, що виходять поза внутрішнє життя родини, однак пов'язані із функціонуванням роду*.

Не будемо окремо представляти джерельну базу, використану в тексті. Обмежимося кількома словами на тему підставового наративного джерела і ресурсу правових джерел, що є нормативною базою для практики функціонування роду Романовичів і окремих родин, які входять до його складу. Найважливішу роль серед наративних свідчень відіграє Галицько-Волинський літопис, який становить останню, третю, частину Іпатіївського літопису і ще кількох споріднених з ним зводів. Окремі частини Галицько-Волинського літопису написані у державі Романовичів наприкінці XIII ст., хоч найстаріший збережений звіт (а саме Іпатіївський) залишився переписаним лише на початку XV ст.⁶ Це джерело при загальних своїх

* Думаємо, що перелічені проблеми варто опрацювати в окремому дослідженні.

⁶ Це джерело кілька разів видавалося, також має широку літературу. Надалі має значення видання ще 1908 р.: Іпатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ).— Санкт-Петербург, 1908.— Т. II (репринт: Москва, 1962, 1998, 2001). Факсиміле Хлебниковського (Острозького) і Погодинського (Четвертинського) списків видано у: The Old Rus' Kievian and Galician-Volhynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Cetvertyn's'kyj (Pogodin) Codices // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Text—1990.— Vol. VIII. Нарешті в Києві видано Галицько-Волинський літопис в хлебниковській (острозькій) редакції: Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М. Ф. Котляра.— К., 2002. З останньої літератури про Галицько-Волинський літопис можна відзначити: Ужанков А. Н. „Літописець Даниїла Галицького“: редакції, время создания // Герменевтика древнерусской литературы XI—XVI века.— Москва, 1989.— Сб. 1.— С. 247—283; Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис.— К., 1993; Романова О. В. Іпатьевская летопись и Новгородско-Софийский свод // Опыты по источниковедению. Древнерусская книжность: Сборник статей в честь В. К. Зиборова.— Санкт-Петербург, 1997.— С. 59—66; Гимон Т. К. К типологии жанров древнерусского историописания XI—XIV вв. // Ruthenica.— К., 2003.— Т. II.— С. 172—180. У цих джерелах містяться посилання на давнішу літературу.

хибах — таких, як очевидна необ'єктивність авторів, брак зацікавленості у записуванні генеалогічних даних, а також присвячених родинному життю покровителів, цілком підставове, без якого не було б сенсу братися загалом за тему. Без огляду на ці хиби і прогалини, Галицько-Волинський літопис містить багато різноманітних відомостей на тему родинного життя Романовичів. Їхній „придворний“ літопис є нетиповим і винятковим, як на руські умови, свідченням. Звичайно, варто обережно використовувати закладену в ньому інформацію, беручи до уваги різні його „хиби“, що виникали через суб'єктивне мислення авторів, їх ставлення до покровителів, а також описаних явищ.

Як слушно зазначено в літературі, формування шлюбного і родинного права у Київській Русі відбувалося внаслідок взаємовпливу місцевих правових звичаїв і норм, принесених християнством⁷. У своєму дослідженні з очевидних причин беремо до уваги законодавство, що виникло у найпізніший період існування роду Романовичів, хоч збереглося нерідко у пізніших зводах. Особливо хочемо наголосити, що не шукаємо в історії Романовичів підтвердження для функціонування окремих правових засад, а, навпаки, намагаємося перевірити, чи норми права були дотримані, чи ні. Автор поставив також собі питання, чи спостерігаються, а якщо так, то яким чином діють на Романовичів правові засади західного світу? Відповідь ствердна і пояснюється дуже широкими контактами роду з латинниками, в тому числі матримоніальними. Звернемо хоч би увагу на факт отримання через Василька Романовича дозволу на шлюб із Дубравкою Конрадівною, з якою він перебував у третьому ступені спорідненості, згідно з канонічним, або в шостому, згідно з римським правом. Папа Інокентій IV, відповідно до засад, обов'язкових із часів IV Латеранського собору, пояснив подружжю необхідність отримання звільнення („абсолюції“) від осіб, споріднених між собою у третьому і четвертому ступенях, коли тим часом у православному світі заборона була м'якшою. Дозволено було одруження родичів у четвертому ступені, доходючи до третього⁸. Не стверджуємо при цьому, що згаданий вплив латинського законодавства був значним, оскільки нема на це підстав, однак варто зазначити, що такий існував.

Якщо йдеться про пам'ятки руського права, то вони опубліковані у кількох підставових збірках⁹. До конкретних актів і приписів будемо звертатися у відповідних місцях статті.

⁷ Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Український історичний журнал (Київ).— 1992.— № 1 (370).— С. 133.

⁸ Див. посилання 47.

⁹ Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1: Памятники XI—XV в. // Русская историческая библиотека (далее — РИБ).— Санкт-Петербург, 1880.— Т. VI; „Книги законныя“, содержащие в себе в древнерусском переводе византийские законы земледельческие, уголовные, брачные и судебные / Изд. А. С. Павлов.— Санкт-Петербург, 1885; Бенешевич В. Н. Древне-славянская Кормчая XIV титулов без толкований.— Санкт-Петербург, 1906—1907.— Т. 1.— Вып. 1—3; Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (Тексты и заметки) / Изд. С. И. Смирнов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.— Москва, 1912.— Кн. 3 (242)— С. 1—568; Памятники русского права / Под ред. С. В. Юшкова.— Москва, 1952.— Вып. 1; Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. Я. И. Щапов.— Москва, 1976. Варто тут згадати ще дві праці, що стосуються як джерел, так і цінних коментарів до них: Горчаков М. И. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й (по спискам патриархов Иосифа и Никона 51-й) гла-

* * *

Романовичі — одна з найзначніших ліній нащадків Мстислава Володимировича Мономаховича. Син цього князя Ізяслава (пом. 1154 р.), володіючи періодично Києвом, заклав початок волинської лінії Рюриковичів-Ізяславичів. Вона швидко поділилася на дві гілки: Мстиславичів, що мала головну резиденцію у Володимирі, і Ізяславичів, для яких найважливішим осередком був Луцьк¹⁰. Третій із синів Ізяслава Мстиславича, Ярополк, не залишив спадкоємців, окремої гілки роду. Тільки Василь Татищев подає маловірогідну інформацію про існування його сина, який помер бездітним¹¹. Поміж чотирьох синів Мстислава Ізяславича (пом. 1172 р.) виняткове становище здобув Роман — засновник держави, званої Галицько-Волинська Русь, і родоначальник досліджуваної нами лінії Рюриковичів. Вона зробила, можна стверджувати, багато корисного, хоч функціонувала порівняно коротко. Роман Мстиславич з'явився на світ, очевидно, між 1155 та 1162 рр.¹² Останній чоловічий представник роду, праправнук Романа Андрій Юрійович, помер після 21 травня 1321 і перед 21 травня 1323 р., напевно, близько до цього терміну¹³. Кілька десятків років довше прожила його сестра, загалом остання представниця роду, Анастасія Юріївна, видана за великого тверського князя Олександра Михайловича. Її смерть настала 20 листопада 1365 р. під час епідемії, яка здештуквала тверську панівну династію¹⁴.

Якщо досліджувати рід Романовичів, то не можна не розглянути образ того роду у статистичному розрізі. Разом із родоначальником Рома-

вы печатной Кормчей Книги.— Санкт-Петербург, 1880; Павлов А. С. Новоканон при Большом Требнике. Его история и тексты, греческий и славянский с объяснительными и критическими примечаниями [...]— Москва, 1897. Добрим путівником, якщо йдеться про канонічне право, є книжка Герхарда Подскальського, присвячена християнству і теологічній літературі Київської Русі (Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988—1237 гг.) / Пер. А. А. Назаренко, под ред. К. К. Акентьева.— Санкт-Петербург, 1996 (=Subsidia Byzantinorossica.— Т. 1). Водночас цього не можна сказати про працю Ганни Ковальської: Kowalska H. Kultura staroruska XI—XVI w. Tradycja i zmiana.— Kraków, 1998 (= Prace Katedry Literatury Rosyjskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2). Авторка твердила, що „особливу увагу присвячує староруській специфіці розуміння права і суспільній етиці“. Це завдання не виконано.

¹⁰ Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // Kwartalnik Historyczny.— Warszawa, 1969.— Rocznik LXXVI.— Zesz. 1.— S. 7.

¹¹ Татищев В. Н. История Российская: В 7 т.— Москва; Ленинград, 1964.— Т. IV.— С. 289. Погляди у літературі щодо оцінки переказу В. Татищева різні. Див., наприклад: Грушевський М. Історія України-Руси.— Львів, 1905.— Т. II (репринт: К., 1992.— С. 566—567); Włodarski B. Sąsiedztwo polsko-ruskie...— S. 9—13; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— Москва, 1977.— С. 178. Про генеалогію Ізяславичів див., наприклад: Baumgarten de N. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIII siècle // Orientalia Christiana 9.— Roma, 1927 (друк 1928).— N 1 (35).— P. 26.— Tabl. V.

¹² Щодо дискусії у цій справі див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich.— Poznań; Wrocław, 2002 (= Biblioteka Genealogiczna / Pod red. Marka Górnego.— Т. 6).— S. 24—25.

¹³ Там само.— S. 250—252.

¹⁴ Там само.— S. 262. Заслуга вірогідного ідентифікування цієї князівської філіалі належить Гансмартінові Декергауфові. Litauen Alexandra von. De Grossmutter Kaiser Friedrichs der Dritten, Adler // Zeitschrift für Genealogie und Heraldik, 1, 1947—1949.— S. 67—84.

ном, сином Мстислава Ізяславича, він нараховував щонайменше двадцять вісім або двадцять дев'ять осіб, згаданих у джерелах¹⁵. Серед них було п'ятнадцять чоловіків, дванадцять жінок, також не менш як двоє дітей, про стаття яких джерела не інформують. Мусимо також зауважити дружин чоловічих репрезентантів роду. Було їх п'ятнадцять чи шістнадцять¹⁶. Належні до династії жінки, які брали шлюб, входили у межі іншої родини. Вони далі будуть цікавити нас менше, хоч не залишаться цілком поза увагою.

Добре підтвердженим фактом існування серед Романовичів родової співдружності є у пов'язаних з династією джерелах її родоначальник Роман Мстиславич¹⁷. Зате дуже рідко знаходимо в Галицько-Волинському літописі звернення до родової традиції Рюриковичів¹⁸. Це дуже цікаве явище останнім проаналізував Андрій Плахонін¹⁹. До важливих спостережень київського дослідника додамо ще одне. На функціонування родової традиції могло мати вплив явище існування або контакту поміж окремими генераціями роду, завдяки чому скріплювався поколінно-інформаційний зв'язок. Наприклад, Данило і Василько Романовичі загалом не пам'ятали батька, не кажучи про дідів, а їхнім єдиним родинним носієм пам'яті була матір, особа з іншої традиції, яка до того ж не мала з більшістю руських родичів добрих стосунків. А Даниловичі і Васильковичі добре пам'ятали батьків і знали бабусю. Своєю чергою Юрій Львович пам'ятав обох дідів і одну бабусю, брата діда, більшість дядьків і тіток. Можна здогадуватися, що представлений уклад впливав якщо не на зміцнення родових зв'язків, то принаймні на зміцнення родової традиції.

¹⁵ Спірним є питання, чи належала до династії дружина мазовецького князя Земовита Конрадовича Переяслава, яка вважалася раніше дочкою Данила Романовича. У справі контроверсії щодо її походження див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 139—142. Однак доки немає переконливих аргументів та відомостей, які б дали можливість окреслити походження Переяслава, тому за традицією віднесемо її до роду Романовичів.

¹⁶ Незрозуміло, скільки жінок було у Василька Романовича — дві чи три? У тій справі див.: Там само.— S. 97—98. Щоправда, автор схиляється до прийняття версії про два шлюби цього князя, не маючи, однак, можливості заперечити альтернативного варіанта.

¹⁷ Маємо взяти до уваги ставлення до Романа у поколінні його внуків. Володимир Василькович окреслений як нащадок цього князя (Ипатьевская летопись.— С. 903). Мстислав (II) Данилович будує каплицю над гробом своєї бабусі — княгині Романівни (Там само.— С. 937), Лев Данилович нагадує, щоб Володимир Василькович пам'ятав про своїх померлих родичів — стриї і стричних братів (Там само.— С. 913), на що володимирський князь запитує, чи Лев ставив свічі над гробом свого стриї? (Там само). Наведені приклади показують, що дещо задалеко йде Ігор Данилевський, коли твердить: „Глибина родинної пам'яті рідко виходила за межі тих двох кривих поколінь“ [батьків і дітей та братів] (Данилевський І. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). Курс лекций.— Москва, 2001.— С. 258).

¹⁸ Ипатьевская летопись.— С. 716 (порівняння Романа Мстиславича з його дідом Володимиром Мономахом); Там само.— С. 744 (підкреслення в оповіді про битву на Калці, що як Мстислав Німий, так і Роман Мстиславич виводилися з „племени Володимира Мономаха“); Там само.— С. 758 (звернення до традиції Володимира Святославича, хрестителя Руси); Там само.— С. 821 (звернення до традиції Володимира Святославича і його батька).

¹⁹ Плахонін А. Историческая память и почитание предка княжеской династии Волынской и Галицкой земель XIII в. // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя.— К., 2002.— С. 157—160.

У межах роду Романовичів, тобто спільноти, що мала свою традицію і державу, а також більш або менш між собою пов'язаних родичів, існував ряд окремих малих родин, які склалися з батьків і дітей або самих тільки батьків²⁰. Представлення механізмів тих родин є власне, крім значення певних, на жаль, за браком місця, небагатьох елементів функціонування твореної Романовичами родової спільноти, головним завданням цієї статті.

* * *

Одруження представника князівської родини було дуже важливою подією як у суспільному, культурному, так і у політичному вимірах — утворювалася нова мала родина, що часто була останнім етапом емансипації цього представника династії і важливим кроком на шляху до отримання політичної впливовості²¹. Внаслідок укладення шлюбу представника іншого роду входила у сферу родинної спільноти чоловіка, вносячи до неї водночас свій окреслений генетичний фонд (що все-таки істотно впливало на зовнішність і характерні риси дітей), а також різні традиції і звичаї, які могли не раз вагомо впливати на наївні. Це стосується, наприклад, таких істотних проблем, як надання імен, знання мови, системи родинних зв'язків чи конфесійна модель. Рух у цій сфері, очевидно, відбувався у двох напрямках. Так, оперуючи конкретними прикладами, на генетичні риси, звичаї і культуру Романовичів впливали традиції, принесені представниками інших гілок Рюриковичів, П'ястів, представницею роду Арпадів чи однією візантійкою. А Романовичівні збагатили такі роди, як, наприклад, П'ясти, Шварцбурги чи чернігівські Ольговичі. Поза тим, одруження були одним із важливих елементів закордонної політики і певною мірою також внутрішньої, що прямо, як багаторазово обумовлено у літературі, впливало на ухвалення рішення щодо їх укладання²². Корот-

²⁰ Про становище родини щодо роду в руському середньовіччі див., наприклад: Свердлов М. Б. Семья и общины в Древней Руси // История СССР (Москва).— 1978.— № 3.— С. 97—108; Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя.— С. 131—132. Там міститься давніша література. Цікаві спостереження, дотичні родини (щоправда, передусім польської), з цікавими постулатами щодо напрямку досліджень над темою (насамперед використання у загальному контексті) подала недавно Марія Кочерська. Див.: Koczarska M. Geneza, znaczenie i program dalszych badań nad kobietą i rodziną w średniowieczu i nowożytności // Kobieta i rodzina w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych / Pod red. Zenona Huberta Nowaka i Andrzeja Radziwińskiego.— Toruń, 1998.— С. 7—17.

²¹ Видається, що, власне, у зв'язку з укладенням Левом шлюбу з'являється він як третій поруч зі своїм батьком Данилом і дядьком Васильком, адресатом булли Інокентія IV від 27 серпня і 12 вересня 1247 р. (Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae illustrantia (1075—1953). Vol. I: 1075—1700 / Wyd. Athanasius Welykuj.— Romae, 1953.— N 21, 25). Сумніви С. Большакової (Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1975 г.— Москва, 1976.— С. 126, поклик 20) щодо тожсамості „потомка короля Данила“ не вмотивовані (Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów.— S. 111). З другого боку, знаємо про перебування дорослих, одружених Даниловичів у залежності від батька, що засвідчує існування понадродинної збірності, якою був рід. Яскравий приклад цього представлення у Галицько-Волинському літописі під 6763 р.: „Данно [...] посла сна своего Романа . и воары свои все на нь . Два во преже Шраднатъ вѣ королеви“ (Ипатьевская летопись.— С. 829—830).

²² Зацікавлення матримоніальною політикою Романовичів, чи ширше руських князів, не було великим. Цю проблему порушив у своїх працях Леонтій Войтович (Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XIV ст.— Львів, 1996.— С. 32—47;

ко кажучи, з погляду на вагу цього акту при його укладенні не бралися до уваги почуття зашлюблених — інтереси подружжя підпорядковувалися інтересам династії, а за її посередництвом і державі. Та досконало знана в літературі засада знаходить, як переконаємося, підтвердження у матримоніальній практиці Романовичів. Кожний укладений шлюб мав більш або менш для нас зрозумілу політичну мотивацію.

Романовичі уклали двадцять шість або, що менш правдоподібно, двадцять сім шлюбів, у тім числі чоловіки п'ятнадцять або шістнадцять, а жінки одинадцять. Поміж п'ятнадцяти згаданих поіменно належних до чоловічої статі аж шість (близько 40 відсотків) не утворили родин, причому у чотирьох з них причиною цієї ситуації був надмірно молодий вік у момент смерті. Натомість, якщо йдеться про двох, котрі залишилися, Андрія і Лева Юрійовичів, то не можна встановити причин, чому вони не вступили у подружній зв'язок. У частині літератури піддано сумніву безшлюбність принаймні одного з них²³. Своєю чергою лише одна знана в джерелах представниця роду, Святослава Львівна, не вийшла заміж, ставши черницею²⁴. Подана пропорція не відрізняється від ситуації в інших родах, які панували у Центральній і Східній Європі. Для прикладу, серед нащадків Казимира Справедливого, які володіли Малопольщею, Мазовією і Куявами, відзначаємо з двадцяти шести чоловіків дванадцять тих, що не утворили родин. Серед чотирнадцяти П'ястів, які належали до згаданої лінії роду, п'ять залишилися до смерті у вільному стані²⁵. Натомість з тридцяти п'яти (з них п'ятнадцять чоловіків і двадцять жінок) відомих у джерелах Арпадів, рахуючи від Бели III (пом. 1196 р.), неодруженими померли дев'ять (близько 26 відсотків)²⁶.

Завдяки досить неточному повідомленню Галицько-Волинського літопису знаємо також про заручини одного Романовича. Йдеться про сина

його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.— Львів, 2000.— С. 371—386). Дві монографічні статті написав автор цієї статті (Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. ССXL.— С. 195—218; його ж. Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Romanowiczów. Prolegomena // A se ego srebro.— С. 139—156). Наостанок з'явився дуже слабкий текст Віталія Скальського (Скальський В. Династичні шлюби у зовнішній політиці Данила Романовича // Король Данило Романович і його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 29—30 листопада 2001 р.).— Львів, 2003.— С. 176—179).

²³ У цій справі: Tegowski J. Małżeństwa Lubarta Giedyminowicza. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku // Genealogia. Studia i materiały historyczne.— 1995.— Т. 6.— С. 17—26. З новітньої літератури, що висвітлює безшлюбність Андрія і Лева Юрійовичів, варто згадати: Пашин С. С. Червоноорусские акты XIV—XV вв. и грамоты князя Льва Даниловича.— Тюмень, 1996.— С. 55 (Андрій Юрійович мав дочку, видану за Любарта Гедиміновича); Войтович Л. Друга галицька династія. Загадки і проблеми // Семінарій „Княжі часи“.— Львів, 2002.— С. 5 (Лев Юрійович мав дочку, видану за Юрія Гедиміновича).

²⁴ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów.— S. 226—230.

²⁵ Висвітлюємо потомство Казимира Справедливого на основі праці: Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich.— Poznań, 2001. У випадку мазовецької лінії об'єктуємося рівнем дітей Конрада I до внуків Казимира. Виняток становлять лише куявські володарі, які представлені праправнуками цього князя.

²⁶ Ці дані подаємо за: Korai magyar történeti lexikon (9—14. század) / Red. Gyuli Kristó, Pala Engel'a i Ferenc Makk'a.— Budapest, 1994.— Old. 64—65 (Таблиці Arpadok 4 і Arpadok 5).

родоначальника роду, Данила, якого хотів, відповідно до цього ж джерела, заручити із своєю донькою угорський король Андрій II. Цей епізод міг бути у 1206 р. Наречений мав тоді близько п'яти років і, позбавлений батьківщини, перебував у примусових гостинах в Угорщині. Можна усього перелік маловірогідному літописному свідченню, за яким мотивом такого рішення угорського монарха був брак чоловічого потомства і бажання передання влади після себе майбутньому зятеві²⁷, намагалися реконструювати справжні причини заручення Данила із ще молодшою від нього двоюрідною королевою. Правдоподібно, Андрій II, що лакомим оком дивився на Галич, пов'язавши із собою матримоніально Данила, хотів перебрати контроль над його спадковими правами. Цей план, що проливає цікаве світло на механізми родинної політики Арпадів, перестав бути актуальним у момент, коли Андрій II дочекався третього сина (Андрій народився у 1210 р.), а отже, виникла необхідність відповідного наділення усіх королевичів²⁸.

З Угорщиною пов'язана ще одна варта уваги матримоніальна акція Романовичів. Наприкінці 1240 р. Данило постановив здобути для свого сина Лева, що мав у той час одинадцять—п'ятнадцять років, руку дочки короля Бели IV, однак цей план не вдався²⁹.

На дев'ять одружених Романовичів п'ять (близько 56 відсотків) перебували у подружніх зв'язках більше, ніж раз. Один з них, Роман Данилович, напевно, мав три дружини³⁰. Можливо, хоч це малоправдоподібно, також Василько Романович одружувався тричі³¹. Щонайменше троє Романовичів утворили натомість по дві родини*. Важко сказати, чи серед політичних треба також шукати суспільні мотиви, які б схилили чоловіків з династії до укладання подружніх зв'язків. У Галицько-Волинському літописі такий випадок можна знайти, однак не в Романовичів, а у володарів Литви. Так, литовський володар Міндовг по смерті дружини запросив її сестру, видану за нальцанського князя Довмонта, на похоронні урочистості. Після цього вирішив свою родичку залишити за дружину, говорячи, що її сестра перед смертю прохала його про те, бо хотіла забезпечити добру опіку осиротілим дітям³². Цікаво, що з повідомлення руського джерела не помітно осуду мотивів дій Міндовга, хоч вони не відповідали нормам канонічного права³³. Якщо так, то літописець погано оцінив сам факт привласнення чужої дружини, що, зрештою, для першого короля Литви закінчилося фатально. Одним із мотивів одруження з новою дружиною, як видно, було в тому випадку залишення самого чоловіка з купкою неповнолітніх дітей. Така ситуація відома і для Романовичів. Данило Романович після смерті Анни Мстиславівни залишився щонайменше з кількома малолітніми дітьми. Однак чи прийняв він другу, слід наго-

²⁷ Ипатьевская летопись.— С. 723.

²⁸ У цій справі див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 62—67.

²⁹ Ипатьевская летопись.— С. 737; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 107—108.

³⁰ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 124—139. Там переглядаємо літературу про шлюби Данила Романовича і дискутуємо над цією проблемою.

³¹ Контроверсії у цій справі: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 97—98.

* Тут ідеться про Романа Мстиславича, Данила Романовича і Юрія Львовича. Напевно, до цього числа слід зарахувати й Василька Романовича.

³² Ипатьевская летопись.— С. 859—860. Уся справа розвивалася, напевно, у 1262 р.

³³ Материалы...— XIX.— С. 129.— Пар. 149—150.

лосити литовську, дружину з мотивів близьких до тих, якими керувався Міндовг, не можна однозначно твердити. Така ситуація видається радше неправдоподібною. Рішення про укладання шлюбу зумовлювалися насамперед політичними мотивами.

Без огляду на незаперечну вагу матримоніальної політики, маємо поважний брак інформації щодо кількості укладених шлюбів стосовно жінок роду. Причина такого стану речей нам відома. Пов'язана вона із специфікою головного джерела до історії Романовичів — Галицько-Волинського літопису. Знаходимо там заледве одну прямо подану вістку про одруження представниць роду. Йдеться про вихід заміж Ольги Васильківни, занотований хіба винятково з того приводу, що в момент весільних урочистостей до гостей дійшла звістка про наближення монгольської армії Бурундая³⁴. Інші джерела подають інформацію про зашлюбини ще однієї Романовичівни. Йдеться про дочку Данила Анастасію (?), видану перед 1 березня 1251 р. за Андрія Ярославовича³⁵. Дані, які маємо у розпорядженні, незважаючи на їх неповноту, дозволяють, однак, уважати, що жінки Романовичів найчастіше залишалися в одному шлюбі. Подібна ситуація була з Романовичівнами³⁶. Наскільки можемо зорієнтуватися з джерельних фрагментів, як одні, так і другі по смерті чоловіків або, що була значно рідше, після розлучення з ними не входили у новий шлюб. Особливий виняток тут становить Гертруда Бабенберг — друга дружина Романа Даниловича. Щоправда, згаданий син Данила був для неї останнім чоловіком, але раніше вона була двічі заміжня³⁷. З другого боку, сумна доля Гертруди чудово ілюструє переважаючий вплив політики на сферу родинного життя династії. Наразі це все, якщо йдеться про проблему долі вдівців і вдів.

Як бачимо, Романовичі дотримувалися принципів церковного права, що неприхильно дивилося на входження у подружні зв'язки більш ніж два рази³⁸, хоч приклад Романа Даниловича показує, що в разі потреби вони могли поставити політичний інтерес понад канони.

Подібно було, якщо йшлося про застереження норм щодо віку і ступеня спорідненості подружжя. Розпочнемо з першого зі згаданих питань. Можемо з великою правдоподібною реконструювати досить повні дані стосовно віку, в якому укладали перші шлюби чоловічі представники династії. Він обмежувався 14—23 роками життя. Це є свідченням збігу практики з правом, що визначало 14—15-й рік життя за вік, відповідний для одруження³⁹. Зазначимо ще те, що тут вдається зауважити у випадку чоловічих представників роду функціонування засади одружуватися у черговості старшинства⁴⁰. Здається, хоч тут не цілком певні дані, що Ро-

³⁴ Ипатьевская летопись.— С. 848—849.

³⁵ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 147—151. Там джерела і література.

³⁶ Там само.— S. 345—347.— Tabl. II—III.

³⁷ Досі актуальна єдина монографічна праця, присвячена Гертруді Бабенберг: Meier H. Gertruda Herzogin von Österreich und Steiermark // Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 23.— 1927.— Heft 1—4.— S. 5—38.

³⁸ РИБ.— Т. VI.— Стлб. 9.— № 1; Материалы...— XI.— С. 63.— Пар. 2; XIX.— С. 120.— Пар. 70; XX.— С. 134.— Пар. 15; Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя...— С. 137—138.

³⁹ Шапов Я. Н. Брак и семья в Древней Руси // Вопросы истории.— 1970.— № 10.— С. 217; Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя...— С. 135.

⁴⁰ Це можливо у єдиному довшому ряді чоловічих нащадків, що виступають серед Романовичів чи серед синів Данила Романовича й Анни Мстиславівни. Вони приходили на світ

мановичі намагалися видавати дівчат заміж у віці після 13—14 років, згідно з правовими нормами⁴¹. Однак відомо принаймні про один випадок порушення цієї засади. Роман Мстиславич вирішив віддати синові галицького князя Володимира Ярославовича руку своєї дочки Федори, коли та мала заледве кілька років. Зрештою, дівчинку було вислано до старшого за неї, молодого пана. Мотивацію вчинку Романа можна порівняно легко з'ясувати. Йому залежало на зміцненні своєї позиції в Галичі. Не виключено, що він знав про існування боярської опозиції, яка планувала скинути нелюбого Володимира. А тим часом останній хотів забезпечити через союз із володимирським князем свою непевну позицію в новоуспадкованому князівстві та уникнути загрози з боку єдинокровного брата. Можливо, зважав також на нейтралізацію Романа через укладення з ним посиленого матримоніального зв'язку. У момент, коли розігрувалися описані події на переломі 1187/1188 рр., правдоподібно, два князі, а з певністю можемо те сказати про Романа, мали дітей, які не досягли ще віку, що уможлилював би укладення подружнього зв'язку. Однак зміцнення союзу переважало над правовими засадами. Таким чином, кількості Федора стала гарантом політичного союзу, а можливо, і в певному сенсі полоненою Володимира⁴². Одне слово, ми маємо справу з виразним прикладом дуже сильного впливу політики на родинне життя князів.

Перейдемо тепер до проблеми спорідненості одружених. У восьми випадках не можемо про це нічого сказати з огляду на труднощі з визначенням походження партнера чи партнерки того чи іншого Романовича або Романовичівни*. Що ж стосується решти вісімнадцяти родин, то в чотирьох сторони були споріднені між собою в недозволеному шостому ступені, згідно з римським правом (третім за канонічним рахунком)⁴³. У наступних трьох парах подружжя (третьому за канонічним рахунком) або сьомому (четвертому, дотичному третьому) ступенях спорідненості чи були дуже близькими родичами**. Траплялися також випадки близького

у такій послідовності: Гераклій, Лев, Роман, Мстислав, Шварно. Відомо, що Гераклій і Мстислав померли в молодому віці неодруженими (Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 99—100, 153—154). Інші брати одружилися у такій послідовності: Лев, Роман, Шварно.

⁴¹ Шапов Я. Н. Брак и семья...— С. 217; Ричка В. М. Шлюб і подружнє життя...— С. 135. У канонічному праві існувала певна можливість, завдяки якій вдавалося від біди обґрунтувати факт видання неповнолітньої дівчини. Тут ідеться про припис, що твердить про можливість усанкціонування зв'язку дівчини, що має менше 13 років, тоді, коли чоловік, котрий позбавив її дівоцтва, погодився на одруження з нею (Матеріалы...— XI— С. 66.— Пар. 12).

⁴² Так склалося, що галицькі бояри довірили Романові владу над князівством після вигнання Володимира. Подбали вони теж про безпечність Федори (Ипатьевская летопись...— С. 660—661). Факти ці підтверджує подана реконструкція.

* Можна, однак, здогадуватися, що у більшості тих випадків далеко не заходила спорідненість між партнерами.

⁴³ Ідеться тут про зв'язок Романа Мстиславича з Предиславою Рюриківною, Гелени (?), Романівни з Михайлом Всеволодичем, Василька Романовича з Дубравкою Конрадівною і Марії Юріївни з Тройденом Болеславовичем (чи Перяслава, жінка діда Тройдена, Земовита і Конрадовича, була дочкою Данила Романовича). Щодо рівня недозволеного родичства в руській правовій теорії див.: РИБ.— Т. VI.— Стлб. 143.— № 14; література: Шапов Я. Н. Брак и семья...— С. 217.

** У четвертому, дотичному третьому, ступені спорідненості були Василько Романович з невідомою на ім'я дочкою Юрія Всеволодича (чи Перяслава була дочкою Данила Романовича) з Земовитом і Конрадовичем. Натомість родичами четвертого ступеня були Данило Романович і Анна Мстиславівна.

свояцтва подружжя. Характерними прикладами є одруження Данила Романовича і його сина Шварна з двоюрідними сестрами, чи племінницею та дочкою Міндовга, або також укладення подружнього зв'язку Анастасії Мстиславівни і Юрія Львовича, які були між собою споріднені двоюрідними узами через відповідно Земовита і Євфимію Казимировичів. Очевидно, у кожному випадку порушення норми щодо надто близького кровного зв'язку, який існував між партнерами, дає змогу найвиразніше зрозуміти визнану як найвищу політичну конечність. При цьому характерна для Русі залежність навіть вищого духовенства від князівської влади спричиняла те, що засадничо не бачимо необхідності робити династіям якісь спеціальні зусилля при функціонуванні шлюбу, укладеного між родичами дуже близького ступеня спорідненості.

Цікаво, що в одному дотичному Романовичів випадку трапляються дії з метою дістати звільнення. Маємо на увазі Василька Романовича і Дубравку Конрадівну, які 5 грудня 1247 р. дістали підтвердження в Інокентія IV правомірності одруження при наявному між ними спорідненні в третьому ступені⁴⁴. Тут, однак, як можна здогадуватися, ініціативною стороною щодо старання про звільнення („абсольвенцію“) був батько молоді — латинник мазовецький Пяст. Проте не варто забувати, що Романовичі проводили в той час із Апостольською столицею переговори у справі союзу і церковної унії. Згода на звернення до папського авторитету могла таким чином бути проявом дипломатичної гри. Хай там що, це є також свідченням гнучкості і відкритості представників династії у релігійних справах, особливо якщо йдеться про релігійно-правові норми, які діяли в окремих, головню мішаних, релігійних родинях. Тут маємо перед собою проблему зв'язків православних володарів із „іновірцями“. Адже так трактувала латинників принаймні частина духовенства Київської Русі. Згадаймо хоч би погляди митрополита Йоана II, який, звертаючись до постанов 71 канону собору in Trullo, вважав недостойним видання дочки правовірного князя за схизматика⁴⁵. Практика у випадку Романовичів виглядала, однак, зовсім іншою, що пов'язувалося з кількома зрозумілими, тісно пов'язаними між собою чинниками. По-перше, досліджувана нами династія керувала державою, яка сусідувала з католицькими краями. По-друге, від моменту виникнення вона родинно і культурно була близько пов'язана з латинськими сусідами. Коли перший зі згаданих моментів чинив необхідність шукання партнерів посеред латинників, то другий обмежував можливість появи вірогідних релігійно-культурних антагонізмів. Як у кінцевому підсумку міг бути ворогом зв'язків з католиками Роман Мстиславич, якщо він був наполовину Пястом і виховувався певний час у польських дядьків? Як міг підважити необхідність укладання таких зв'язків Данило Романович, у перших роках життя перебуваючи на дворах у Кракові і Буді, а в пізнішому часі змушений шукати зближення з Угорщиною, польськими князівствами і папством? Просто політична потреба,

⁴⁴ Documenta Pontificum...— Vol. I.— N 28—29.

⁴⁵ Текст повчання Йоана II див у: РИБ.— Т. VI.— Стлб. 7.— № 1. Руська версія канонів собору in Trullo: Древне-славянская Кормчая...— Т. 1.— Вып. 1.— С. 188—189.— Стлб. 71. Якщо йдеться про зв'язок із соборним законодавством, див.: Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. статья, перевод, комментарий Е. Э. Липшиц.— Москва, 1965.— С. 91.

подібно як і в інших випадках, виступала понад релігійну норму. Романовичі не були в цьому винятком. Так, візантійські імператори XIII ст., маючи щирі приводи до ненависти і погорди стосовно латинників, були здатні до матримоніального зв'язку з католицькими партнерами, якщо вважали це корисним для себе⁴⁶. Виглядає, зрештою, на те, що досить виразно був диференційований ступінь „окциденталізації“ окремих родин, належних до династії, що одночасно мусило проектуватися на рецепцію і збереження правил Церкви у стосунках з „іновірцями“. Так, з одного боку, маємо виразно ортодоксальну руську пару Володимира Васильковича й Ольги Романівни⁴⁷, що не відхрещується від контактів з латинниками⁴⁸. З другого — православно-католицька родина Лева Даниловича. Дружина князя — угорська королівна Констанція — походила з дому, в якому були дуже сильні впливи моделі францисканської побожності. Адже її тітка була святою Ельжбетою тюринською. Також сестри Констанції мали славу благочестивих наречених* і знаємо, що підтримували між собою близькі стосунки⁴⁹. Вплив принесених із Угорщини релігійно-культурних взірців мусив бути настільки сильним, що донька Лева і Констанції Святослава стала кларискою. Можливо, найперше вона перебувала у фундованому своєю тіткою Соломією монастирі у Скалі в Малопольщі. Напевно, померла у Сончі — в монастирі, заснованому сестрою матері, краківською і сандомирською князівною Кінгою⁵⁰.

Варто, можливо, у цьому місці подати ще кілька прикладів щодо основних засад родинної політики Романовичів. Загальноприйнято вважати, що у тодішній Європі була найбільш розповсюджена засада, яка мала прагматичне підґрунтя, коли шлюби укладали в матримоніальних родах, котрі перебували поряд, по-сусідськи. Та засада, що природно виходила більше з тодішніх технічних можливостей провадження політики, ніж з партикуляризму і вузького світогляду владних еліт, знаходить повне підтвердження у шлюбній практиці Романовичів. Більша частина укладених серед них шлюбів мала власне такий „сусідський характер“⁵¹. Властиво єдиним „екзотичним зв'язком“ можемо вважати одруження Софії (?)

⁴⁶ Nicol D. R. *Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century* // Nicol D. R. *Byzantium: its ecclesiastical History and Relations with the Western World. Collected Studies.*— London, 1972.— P. 171.

⁴⁷ Галицько-Волинський літопис у багатьох місцях підкреслює ортодоксальність шлюбів, їх заступництво православним духовенством, заслуги перед Церквою. Видається, що маємо справу навіть з винесенням померлого Володимира на вівтарі, що зауважив Володимир Пашуто: Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.*— Москва, 1950.— С. 127.

⁴⁸ Досить згадати дуже близькі стосунки Володимира з мазовецьким князем Конрадом II Земовитовичем (Ипатьевская летопись.— С. 883—886, 906—909).

* Йдеться тут про святу Малгожату, благочестивих Кінгу, Іоланту та Гелену.

⁴⁹ Dąbrowski D. *Polityka koligacyjna Daniela i Wasylka Romanowiczów.*— S. 146.

⁵⁰ На тему долі Святослави Львівни найкраще див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów.*— S. 226—230.

⁵¹ Зрозуміло, що термін „сусідський“ не слід розуміти вузько, у значенні „безпосередньо сусідній“. Характер сусідських одружень мали так само ті, котрі були пов'язані з правлячими родами „по-сусідськи“ стосовно сусідів Романовичів. Просто існували ланцюжки генеалогічно-географічних зв'язків. Наприклад, Бела IV сприяв укладенню шлюбу Гертруди Бабенберг, спадкоємиці трону Австрії, що межувала з Угорщиною на заході, з Романом — сином володаря Галицько-Волинської Русі, яка була сусідкою Угорщини зі сходу.

Данилівни з представником тюринського роду Шварцбургів, хоч і в тому випадку існує можливість віднайти шляхи зближення тих на перший погляд віддалених і які не потребують пов'язання між собою сторін⁵¹.

Закінчуючи цей мотив, подаючи цікаві, як вважаємо, питання з точки зору статистики, Романовичі (жінки і чоловіки) уклали дванадцять шлюбів (близько 46 відсотків) з православними партнерами, три (близько 11,5 відсотка) з язичниками, які, як можна здогадуватися, прийняли визнання чоловіків, і десять (близько 38,5 відсотка)* з католиками і католичками. Оскільки про зв'язки православних княгинь із язичниками загалом не відомо⁵², то, правдоподібно, поганки охрестились, так як це робилося в сусідній Польщі⁵³, але нічого не відомо про дії з метою примусити до конверсії католичок. Зауважимо, що все вказує на залишення до кінця життя при існуючій конфесії Констанції, дружини Лева Даниловича, яка, згідно з польськими свідченнями, навіть ширила католицизм на Русі⁵⁴. Представлений погляд підтверджує також знана нам доля дочки Лева і Констанції Святослави. З другого боку, не виключено, що у світі православної релігії „втопилася“ друга дружина Василька Романовича Дубравка Конрадівна, яка була, говорячи простіше, по матері Рюриківною. Свідчило про це прийняття княжною перед смертю імени Гелена, що теоретично можна пов'язувати з існуючим на Русі звичаєм постриження з наближенням смерті⁵⁵. Отже, видається, що у питанні конфесій переважала передусім добра воля партнерів.

⁵¹ Напевно, шлюб Софії (?) з Генриком V фон Шварцбургом належить пов'язувати з австрійським епізодом Романа Даниловича і з діями, можливо, за сприяння Гертруди Бабенберг, що мали на меті посилення її позицій та Романа в Австрії і незалежнення від угорського заступництва. У загальній літературі є також погляд про посередництво крестоносців при укладенні цього шлюбу. Якщо йдеться про дискусію у тій справі, див.: Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów.*— S. 161—164.

* За статистикою згадаємо також шлюб Марії, дочки Романа Даниловича і Гертруди Бабенберг. Ця дівчинка виховувалася у матері в католицькому оточенні.

⁵² Маємо один доволі таємничий виняток з цього правила. Йдеться про дружину Володимира Давидовича четринівського, яка втекла до половців, де її чоловіком став хан Башкорд (Ипатьевская летопись.— С. 501; Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ.— Москва, 2001.— Т. VII.— С. 69; Baumgarten de N. *Genealogies et mariages.*— P. 31, 70.— Tabl. VII).

⁵³ Звернемо хоч би увагу на доведення інформації, поданої у хроніці Дезеви і Яна Длугоша на тему одруження в 1279 р. мазовецького князя Болеслава II Земовитовича і Гаудемунди Софії, дочки великого литовського князя Тройдена. Див. про це: *Rocznik franciszkański (= Kronika Dzierzwy) / Wyd. August Biełowski // Monumenta Poloniae Historica (далі — MPH).*— Lwów, 1878.— Т. III (перинт: Варшава, 1961).— S. 47: „Boleslaus autemde Lithuania Gaudemunda, devotissima domina, genuit Troydenum et Semovitum“; *Długossii Joannis Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae, liber septimus, liber octavus.*— Varsaviae, 1975.— P. 209: „Maszowie dux Boleslaus, filius Schemoviti, accepit in uxorem de Lithuania virginem Sophiam filiam ducis Lithwanie Troydeni et nupciarum solennitatem in Ploczensi civitate“.

⁵⁴ Так можна інтерпретувати, беручи до уваги специфіку переказу з важливою інформацією у „Життях“ сестри Констанції — Кінги, з яких найдавніший з'явився у першій половині XIV ст. Див.: *Vita et Miracula Sanctae Kunigae ducissae Cracoviensis / Wyd. Wojciech Kętrzyński // MPH.*— Lwów, 1884.— Т. IV (перинт: Варшава, 1961).— S. 684: „Constantia tradita est Leon i duci Russie, que coruscet miraculis in civitate Lwovensium“; *Długos Jan. Vita beatae Kunegundis // Długosii Joannis Opera omnia / Wyd. Alexander Przedziecki.*— Cracoviae, 1887.— Т. I.— P. 196.

⁵⁵ Ипатьевская летопись.— С. 863.

В історії роду переважають шлюби, укладені з особами, які належали до інших гілок Романовичів*. Загалом було їх одинадцять (близько 42 відсотків). У такі зв'язки увійшло шість Романовичів і п'ять Романовичівен**. На наступному місці під кількісним оглядом п'ястівські шлюби, яких було шість (21 відсоток). З них п'ять Романовичів уклали шлюб з нащадками Казимира Справедливого***, натомість один зі шльонським Пястом****. Поза тим знаходимо два литовські шлюби*****, також по одному візантійському*****, угорському*****, половецькому*****, австрійському*****, тюринзькому*****. Якщо йдеться про інші два зв'язки, один з яких виходить поза предмет наших зацікавлень з огляду на брак хоч якихось уловимих зв'язків з Романовичами, то це особи їх крові, але виховані поза колом впливів руських родичів*****. У другому випадку немає змоги окреслити походження партнерки конкретного Романовича (Мстислава II Даниловича)⁵⁶.

Небагато можна сказати щодо різниці віку між подружжями. Це питання можемо з'ясувати на кількох прикладах. Двадцятидвохлітній Василько Романович у першому шлюбі одружився із близько чотирнадцятилітньою дочкою Юрія Всеволодича⁵⁷. Значно більшою була різниця у віці між тим князем і Дубравкою, для якої був він першим чоловіком⁵⁸.

* Романовичі мали по два шлюби з Рюриковичами зі смоленської, суздальської, тверської і чернігівської ліній. Один зв'язок — із представником галицької лінії, однак у двох інших випадках ми не можемо окреслити належності партнерів. Може бути, що в одному випадку маємо справу з Рюриковичами смоленської чи чернігівської ліній (Ольга, дружина Володимира Васильковича, була дочкою брянського князя Романа), у другому — з представницею чорноруських чи турово-пінських Рюриковичів (третя дружина Романа Даниловича — незнаного імени дочка Гліба).

** У хронологічній послідовності укладено шлюби: Романа Мстиславича з Предславою Рюриківною, Федори Романівни з Васильком Володимировичем, Гелени (?) Романівни з Михайлом Всеволодичем, Данила Романовича з Анною Мстиславівною, Василька Романовича з незнаною на ім'я дочкою Юрія Всеволодича, Анастасії (?) Данилівни з Андрієм Ярославичем, Романа Даниловича з незнаною на ім'я дочкою Гліба, Ольги Васильківни з Андрієм Всеволодичем, Володимира Васильковича з Ольгою Романівною, Юрія Львовича з незнаною на ім'я дочкою Ярослава Ярославовича і, врешті, Анастасії Юрїївни з Олександром Михайловичем.

*** Романовичі уклали з нащадками Казимира Справедливого такі шлюби: Василько Романович з Дубравкою Конрадівною, Переяслава Данилівна (?) з Земовитом Конрадівичем, Юрій Львович з Євфимією Казимирівною, Анастасія Мстиславівна з Земовитом Казимирівичем, водночас Марія Юрїївна з Тройденом Болеславівичем.

**** Йдеться про зв'язок Гелени Львівни з битомським князем Казимиром II Владиславівичем.

***** То були шлюби Данила Романовича з незнаною на ім'я дочкою Довспрунка, а ще братиниці великого князя литовського Міндовга чи Шварна Даниловича з дочкою того ж Міндовга.

***** Романа Мстиславича з Марією (?).

***** Лева Даниловича з Констанцією, дочкою Бели IV.

***** Романа Даниловича з незнаною на ім'я дочкою хана Тегака.

***** Той же Роман Данилович з Гертрудою Бабенберг.

***** Софії (?) Данилівни з Генріком V фон Шварцбург-Бланкенбургом.

***** Маємо на увазі Марію, дочку Романа Даниловича і Гертруди Бабенберг. Виховувалася вона з боку матері залишеною останнім руським чоловіком, видана за Йоахима Гуткеледа, сина бана Славонії Стефана.

⁵⁶ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 178—180.

⁵⁷ Там само.— S. 86.

⁵⁸ Дубравка у 1246 р., в момент узяття шлюбу, мала 14—20 років (Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich.— S. 89), коли Василько мав 43 роки.

Юрій Львович понад десять років був старшим від першої дружини і стільки ж від другої⁵⁹. Загалом можна зауважити, що Романовичі принципово були старшими від своїх партнерок, як відповідно Романовичівни молодшими від своїх чоловіків. Очевидно, знаходимо і відхід від цього принципу — Роман Данилович був приблизно від двох до шести років молодшим від своєї другої дружини Гертруди Бабенберг, для котрої сам був третім чоловіком⁶⁰. Одне слово, укотре маємо справу з поширенням серед Романовичів механізмів, що виступають в інших родах, які панували на цілому континенті.

Зіставлення фрагментарних даних, уміщених у Галицько-Волинському літописі, а також в інших джерелах, уможливило ствердити, що процедура входження Романовичів у подружні зв'язки не різнилася від загальноруської і ширше — європейської норми. Рішення у справі укладення навіть повнолітньою дитиною шлюбу було компетенцією батька — голови роду, інколи він консультувався з найближчими родичами і радниками. Так, власне, було у випадку шлюбу Лева Даниловича з дочкою короля Угорщини Бели IV Констанцією. А це, зрештою, найкраще висвітлений приклад матримоніальних переговорів, проведених через представників роду Галицько-Волинський літопис оповідає під помилковою датою 6758 р.⁶¹, що угорський володар через посла звернувся до Данила з пропозицією видати за найстаршого з його живих на той час синів, без малого двадцятилітнього Лева, свою дочку. Ані Данило, ані його брат не довіряли Бели IV, тому що раніше він не виконав ідентичної обітниці. Королю, якому з політичних поглядів дуже залежало на організації того шлюбу, вдалося переконати до посередництва у переговорах подорожуючого через Угорщину до Нікеї для отримання затвердження на посаду руського митрополита номінанта Романовичів Кирила. Повернувся митрополит на Русь із отриманим від короля запевненням щодо щирости його намірів. Тоді лише під впливом намов Василька і згаданого ієрарха Данило, якому також залежало на союзі з Арпадами, згодився. Вирушив із сином і Кирилом до Угорщини. До шлюбу дійшло у місцевості Зволень (Zolyom=Zwoleń), де, як повідомляє руський літописець „пога [Данило] дщерь его [Бели IV] сноу си женѣ“⁶². Ця цитата найкраще вказує на роль батька у процесі одруження дітей. То все ж таки „взяв“ для сина дружину. Додамо, що Галицько-Волинський літопис повністю винятково й цілком незвично подав інформацію, що стосувалася принаймні певних особливостей умови шлюбу. Данило зобов'язався звільнити угорських бояр, що перебували в руській неволі від часів битви під Ярославом (1245)⁶³. Маємо ще кілька переконливих прикладів розпорядження родичем руки дорослої дитини, однак немає сенсу їх наводити.

Інколи, коли не жив батько, справу одруження дітей вирішувала матір, переймаючи становище глави родини. Дуже правдоподібно можемо здогадатися, що така ситуація мала місце у випадку одруження Гелени (?) Романівни з Михайлом Всеволодичем. Ніхто інший, тільки княжа

⁵⁹ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 203, 206, 217.

⁶⁰ Там само.— S. 116, 132.

⁶¹ Насправді ці переговори відбулися 1246 р. (Там само.— S. 112—113).

⁶² Ипатьевская летопись.— С. 809.

⁶³ Там само.

вдова Марія (?), не мав змоги і приводу, аби порозумітися з Всеволодом Святославичем Чермним, який сидів на київському троні, у справі укладення союзу, зміцненого матримоніальним зв'язком⁶⁴. Також не виключена участь Марії (?) у переговорах, які привели до укладення першого шлюбу її сина — тоді приблизно шістнадцятирічного Данила.

У Романовичів відомі приклади ухвалення рішення про одруження певної особи родичами-опікунами. Так вирішилася й доля Анастасії Олександрівни, братиці Данила і Василька. Кілька років по смерті батька її видали в Мазовію за Болеслава I Конрадовича⁶⁵. Як у випадку згаданого шлюбу не маємо достовірності щодо вирішальної ролі Романовичів у висватанні родички*, то не залишає щодо цього жодних сумнівів переказ Галицько-Волинського літопису про другий шлюб Анастасії. По смерті Болеслава Данило віддав її руку угорському можновладцеві Дмитру (Димитрові)⁶⁶.

Більше того, видається, що досить загальним явищем на Русі (не знаємо, чи конкретно серед Романовичів), а часто радше соромливо замовчуваним, бо не до кінця згідним з правом⁶⁷, мусило бути видання заміж кривих, які залишалися під опікою родичів, наперекір їхній волі. Такий висновок дозволяє зробити історія із забезпеченням Володимиром Васильковичем майбутнього своєї вихованці Ізяслави.

Врешті, не можемо забути про роль посередників при укладанні шлюбів. Ідеться тут про певну чергову проблему зі сфери родинної політики. Відомо, що у випадках дуже багатьох шлюбів родичі ухвалювали рішення про одруження своєї дитини під впливом третьої особи. Зазвичай це було винятково посередництво, що застосовувалося задля досягнення унаслідок засватання молодих якихось користей для себе насамперед політичного характеру. Приклади таких дій стосовно Романовичів відомі⁶⁸.

Від певного моменту належні до роду чоловіки отримували більшу або меншу свободу у сфері матримоніальних дій. Цю свободу визначали окремі можливі для зрозуміння обставини — передовсім політична самостійність і відсутність серед живих батька чи загалом батьків. З плином часу, оскільки з'являлися нащадки, сам династ, як глава родини, ухвалю-

⁶⁴ У справі передумов укладення того шлюбу див.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 53—56.

⁶⁵ На тему шлюбу Анастасії з Болеславом див.: Balzer O. Genealogia Piastów.— Kraków, 1895.— S. 289; Korduba M. Anastazja // Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1935.— T. I.— S. 88—89; Szymczakowa A. Książczki ruskie w Polsce w XIII wieku // Acta Universitatis Lodzianae. Nauki humanistyczno-społeczne.— 1978.— Seria 1.— Zesz. 29.— S. 36; Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich.— S. 54—55.

* На це вказує багато передумов. Наприклад, хоч би факт окреслення походження Анастасії стосовно Данила і згода Болеслава у справі заповідання після себе трону Земовитові, чого, власне, й хотів руський князь.

⁶⁶ Іпатьевская летопись.— С. 810.

⁶⁷ Так можна інтерпретувати справу насильного віддання заміж дівчат (Устав князя Ярослава о церковних судах (Пространная редакция). Пар. 29 // Древнерусские княжеские уставы...— С. 86).

⁶⁸ Наприклад, угорський король Бела IV оженив Романа Даниловича з Гертрудою Бабенберг (Іпатьевская летопись.— С. 820—821). Напевно, чеський король Пшемисл II Отокар зробив свій внесок у нав'язання Гелени Львівни з бігомським князем Казимиром II (Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich.— Wrocław, 1977.— T. III.— S. 37, not. 10; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 224—225).

вав матримоніальні рішення. Одне слово, наставало, коротко кажучи, природне явище покоління.

Зауважуємо у Романовичів укладання шлюбів у молоді, хоч знаємо і відступлення від тієї засади. Розмірковуємо при цьому, чи випадково не маємо тут справу з реліктом звичаєвого права, пов'язаного зі звичаєм „віддавання“ батьком дочки чужому чоловікові. Так, відомо, що Лев Данилович поїхав із батьком і митрополитом Кирилом по дружину, королівну Констанцію, в Угорщину, до Зволена. Там же дійшло, як можна зробити висновок із загальної розповіді Галицько-Волинського літопису, до укладення шлюбу і пов'язаного з ним русько-угорського політичного договору⁶⁹. У Володимирі, а отже, у родинному будинку молоді дівчини, в 1259 р. відбулися шлюбні урочистості Ольги Васильківни й Андрія Всеволодича чернігівського⁷⁰. Чотирма роками пізніше брат Ольги Володимир одружився з дочкою князя Романа Брянського у столичному гроді його володіння⁷¹. По дружину, тверську княжну, поїхав у Суздаль 1283 р. Юрій Львович⁷². Причому в тому випадку справа була складнішою. Не можемо виключити, що шлюбні урочистості загалом у Суздалі не відбулися, а найбільше там дійшло до „заручин“ молоді пари. Уже Михайло Грушевський звернув увагу на один запис, який міститься на маргінесі Євангелія-апракос з XIII ст., і на його підставі дійшов до правдоподібного висновку, що Юрій у Суздалі заручився, а шлюбна урочистість відбулася приблизно через рік у Галицько-Волинській Русі⁷³. Навпаки, немає жодних сумнівів, що шлюб Анастасії (?) Данилівни відбувався у молодого у Володимирі-на-Клязьмі⁷⁴.

Про перебіг шлюбів і весіль Романовичів знаємо тільки те, що вони святкувалися у знаних нам поодиноких випадках помпезно⁷⁵. Шлюб мав характер релігійної урочистості високого рангу. Наприклад, володимиро-суздальського князя Андрія Ярославовича й Анастасію (?) Данилівну вінчали в соборі Богородиці у Володимирі-на-Клязьмі митрополит Руси Кирило і його тезка — ростовський ієрарх. Це, властиво, єдина і, на додаток, позбавлена подробиць джерельна замітка, у якій подано якусь інформацію на тему шлюбних урочистостей стосовно представниці роду. З цього погляду ми загалом не в стані у вірогідний спосіб окреслити, чи і наскільки шлюбний ритуал, якому піддавалися Романовичі, був наближений до описаного в службениках XIII і XIV ст. Можна щонайбільше здогадуватися, що він, складаючись із двох частин — „заручення“ і власне „вінчан-

⁶⁹ Іпатьевская летопись.— С. 809.

⁷⁰ Там само.— С. 848—849.

⁷¹ Там само.— С. 861—862.

⁷² Там само.— С. 883—884.

⁷³ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки НТШ.— Львів, 1901.— Т. XLI.— С. 52. Недавно опублікований напис, який нас цікавить, засвідчує час появи книжки: Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.— № 33 (автор датує написання книжки 1283 р.); Столярова Л. В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаментных кодексов XI—XIV веков.— Москва, 2000.— № 116 (авторка датує появу Євангелія 1282 р.).

⁷⁴ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 148. Там подано перелік джерел, що інформують про це видання.

⁷⁵ Не наслідуюмося вдатися до аналогій, а краще користуватимемося описами шлюбів і весіль, що справлялися на Русі у пізніший час. У цій справі див.: Rabinowicz M. Życie codzienne...— S. 232—260; Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 77—80.

ня" (слід зазначити, що не обов'язково вони відбувалися в один і той самий час), виявив велику тенденцію до збереження, тому в такому разі мусив бути достатньо поширеним. Не буде в цій ситуації великою фантазією опис перебігу шлюбних урочистостей Андрія Ярославовича і Анастасії (?) Данилівни на підставі „Чину, обручення двіциць к мужю царем и прочимъ“ з XIII ст. Можемо таким чином спробувати собі уявити, як після Літургії молода пара стояла перед царськими вратами. На вівтарному столі лежали вже приготовлені персні: на правому боці — залізний, на лівому — золотий. Митрополит Кирило і ростовський єпископ, який супроводжував його, тричі їх перехрестили. По виголошенні і відспівуванні відповідних молитов священник передав золотий перстень Андрієві, а залізний — Анастасії (?), а вони у відповідний момент ними обмінялися. Далі, тримаючи молодят за руки, митрополит підвів їх до дверей. Потім серед диму кадил, співаючи водночас із священниками і присутніми вірними псалом 127, повернулися у процесії через царські врата. Опустили долоні і стали там, а духівники тим часом поставили на вівтарі чашу і склянку, наповнені вином, та вінці. Після чергових молитов Кирило перехрестив Андрія, а потім Анастасію (?), узяв праву руку молодої і вклав її у праву руку молодого. Далі обоє молодих із склянки почергово тричі напилися вина. Закінчуючи цю частину ритуалу, Андрій подав склянку комусь поблизу, а той розбив посуд. Тоді, співаючи відповідну пісню, молодята сіли на лаву⁷⁶. Думаю, не буде також великим перебільшенням у питанні, пов'язаному із шлюбами, припущення, що Романовичі виконували норми канонічного права, яке забороняло укладати шлюби в час Великого посту і перед сиропусною неділею⁷⁷. Можемо здогадуватися, що вінчанню передувало укладання умов між сторонами, як це було у єдиному відомому в джерелах для Романовичів випадку — при одруженні Лева Даниловича з угорською королівною Констанцією.

Також немає змоги багато повідомити про весілля. Галицько-Волинський літопис містить глухе повідомлення про одне з них. Йдеться про урочистість заміжжя Ольги Васильківни. Як повідомляє літописець: „Ѣ ты же дни. свадьба бѣ оу Васи́ка кня́за оу Володи́мерѣ́ городѣ́ нача́ Ѡдавати́ дщерь свою́ Ѡлогоу́ за Андрѣ́я кня́за Всеволо́дича Черони́гоуоу́ башеть же тогда́ братъ Васи́ковъ Данило́ князь со шѣ́има сѣ́ма своима́ со Лвомъ́ и со Шварномъ́ и инѣ́хъ князѣ́и мно́го и бога́рь мно́го и бывшоу́ же весе́лью не малоу́ в Володи́мерѣ́ городѣ́“⁷⁸. Наведена згадка дає підставу вважати, що у Романовичів весілля як гучна забава було приводом для зустрічі з членами близької і дальшої родини та клієнтами, які супроводжували шлюб. Подібно в тому часі виглядали справи і в інших лініях Рюриковичів. Наприклад, Лаврентіївський літопис під 6719 р. дуже подібно інформує про

⁷⁶ Горчаков М. И. О тайне супружества.— Прил. III. Якщо йдеться про порівняння з обрядом XIV ст., описаним детальніше, див.: Там само.— Прил. IV. У цьому тексті виразно зазначено грецьке походження цілого ритуалу (Там само.— С. 12). Отже, варто при цьому зауважити, що деякі з представлених елементів обряду були не лише незвично тривали, але й застосовувалися в іншому, ніж руський, культурному колі, на додаток не тільки у шлюбних, але й у весільних урочистостях. Автор недавно мав змогу розбити посуд „на щастя“ молодої пари, що можна порівняти з описаним у двох службениках звичаєм розбиття скляної чарки, з якої молоді пили вино. Спостерігав неодноразово, як тільки-но одружені поляки розбивали „на щастя“ чарки, які їм давали перед входом до весільного дому.

⁷⁷ Материали.— IV.— С. 40.— Пар. 25; VIII.— С. 54.— Пар. 40; XIX.— С. 117.— Пар. 30; XLVIII.— С. 242.— Пар. 19.

⁷⁸ Ипатьевская летопись.— С. 848—849.

шлюбні урочистості і весілля Юрія Всеволодича з дочкою Всеволода Святославича Чермного⁷⁹. Певні додаткові подробиці щодо обговорюваних ритуалів знаходимо у Першому Софійському літописі. Це джерело у фрагменті, присвяченому несподіваній смерті Федора Ярославовича (6741), пише: „Сва́тба пристроена бѣ, ме́ды посы́чены невѣ́ста приве́дена, а князи по́званы“⁸⁰.

Шлюб був формальним початком існування нової малої родини. На жаль, дуже небагато знаємо про внутрішні механізми її функціонування. Те складне питання цілком не цікавило авторів нарративних джерел, які становлять підставу цього дослідження. Отже, можемо, спираючись у відповідних моментах на аналогії, будувати свої твердження винятково на небагатьох випадкових, мимоволі поданих інформаціях, що не дають можливості повідомити нічого конкретного, наприклад, у справі сексуальної звичаєвості⁸¹, способів вираження почуття, взаємин між двома дітьми і батьками чи між малолітніми братами і сестрами. Однак спробуємо зробити принаймні часткову реконструкцію картини функціонування малих родин Романовичів у тих сферах, стосовно яких можемо таку спробу здійснити. Почнемо від народження дітей, що, безсумнівно, було першочерговим завданням подружжя. Особливо належить підкреслити, що на цю справу дивимосся так, зрештою, як і на інші омовлені справи,— через призму специфічних зацікавлень і навиків автора чи авторів джерел та обставин, у яких вони функціонували. Тим часом склалося так, що в Галицько-Волинському літописі прямо не подано інформації про появу на світ ні одного представника династії Романовичів. Що цікаво, стосується це однаково як хлопців, так і дівчат, без огляду на перманентну, як знаємо, перевагу перших на увагу літописців. Чи означає це, що для князівських протекторів, творців цього джерела, народження потомства не відіграло великої ролі? Очевидно, тут треба думати про значення самої події, вартої чи навіть обов'язкової для увічнення, а не про розуміння цього терміна в генеалогічно-політичній або емоціональній категоріях. Представлені сумніви не вдається прямо ані заперечити, ані підтвердити. Однак видається, що можемо з більшою або меншою правдоподібністю винувати за брак цікавої для нас інформації списати на брак специфіки джерела, яким є Галицько-Волинський літопис. Адже не вважаємо, що підхід до народження дітей у династії Романовичів різнився від того, який мали представники інших гілок Рюриковичів,— за щасливим збігом обставин їхні літописці більш або менш скрупульозно увічнювали факти появи на світ князівських дітей⁸². На щастя, збереглися перекази, які дають змогу повідомити про проблеми, пов'язані, може, не лише з самим фактом наро-

⁷⁹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ.— Москва, 2001.— Т. 1.— С. 435.

⁸⁰ Софийская первая летопись старшего извода // Там само.— Москва, 2000.— Т. VI/1.— С. 286.

⁸¹ Наприклад, шкода, що з огляду на цілковитий брак інформації про це у Галицько-Волинському літописі не маємо змоги порівняти правові норми сексуального життя (див., наприклад: Материали.— XI.— С. 64—65.— Пар. 4—6) з практикою, яку застосовували Романовичі.

⁸² Йдеться про потомство Всеволода Юрійовича Велике Гніздо і деяких його синів. Прихід на світ членів цієї гілки Рюриковичів детально описано у Лаврентіївському літописі (Лаврентьевская летопись.— С. 396—397, 404, 408, 411—412 та ін.). Очевидно, це джерело не відобразило народження усіх дітей Всеволода чи його синів, однак привертає увагу велика кількість цікавої для нас генеалогічної інформації.

дження, але принаймні з такими питаннями, як число дітей окремих родин, що входили до складу роду, чи механізми, дотичні до надання дітям імен. Звичайно, певних цікавих проблем не можемо розв'язати. Маємо на увазі тут хоч би інформацію про кількість дітей, які помирали у віці немовлят, і про пов'язане з тим питання пропорції поміж дітьми вихованими і передчасно померлими.

Маючи завжди на увазі застереження щодо характеру джерел, які становлять підставу наших досліджень (передовсім ідеться про неповноту даних), можемо, однак, дозволити собі твердження, що дуже по-різному виглядає справа кількості дітей, які з'являлися на світ в окремих шлюбах, укладених Романовичами. Один шлюб (Володимира Васильковича з Ольгою Романівною), незважаючи на довготривалість, виявився бездітним. Здогадуємося, не дочекалися дітей також Василько Романович у першому і третьому шлюбах, якщо припустити його неправдоподібне існування; Роман Данилович у шлюбі з дочкою половецького хана Тетака⁸³ та він же у своєму третьому шлюбі⁸⁴; Шварно Данилович, одружений з дочкою великого литовського князя Міндовга⁸⁵. Причини такого стану речей були різними: короткотривалість шлюбу, його специфічний характер чи, нарешті, безплідність одного з членів подружжя. Проте не знаходимо добровільної відмови від народження дітей з релігійних поглядів, як це мало місце в означений час у Польщі чи в Угорщині⁸⁶. Якщо йдеться про причини бездітності Романовичів, то у випадку Федори Романівни, виданої заміж за Василька Володимировича у віці кількох років, радше маємо справу з так званим „matrimonio claudicans“ (дослівно „несправним шлюбом“). Тут на відсутність дітей вплинув біологічний момент і, на додаток, цей шлюб розпався за дуже короткий час, очевидно, протягом кількох місяців; це спричинило, що принаймні одна його сторона не змогла дорости до віку дітонародження⁸⁷. З упевненістю можемо твердити, що безплідність котрогось із партнерів була причиною відсутності дітей у шлюбі Володимира Васильковича з Ольгою. Бездітність була трактована при цьому як нещастя. Володимир скаржився: „Бѣ во не дал ми своиѣ [дітей] родити за мои грѣхы“⁸⁸. Той князь не робив радикальних кроків, щоб за всяку ціну постаратися про дітей. Думаю, тут ідеться про розірвання шлюбу під приводом безплідності дружини і укладення нового шлюбу, що все-таки в означеному часі у династичних родинах траплялося. Джерела не дають підстав твердити, що цей звичай практикувався Романовичами, хоч можна замислюватися, чи випадково відсутність чоловічого нащадка не була власне використана Романом Мстиславичем як одна з причин залишення першої дружини⁸⁹. Закінчуючи цей сюжет, хо-

⁸³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 126—128.

⁸⁴ Там само.— S. 135—137, 271—275.

⁸⁵ Baumgarten de N. Genealogies et mariages...— Tabl. XI.

⁸⁶ Добровільну сексуальну стриманість зберегли у своїх шлюбах дочка Казимира Справедливого Соломея і син короля Угорщини Андрія II Коломан, а також Болеслав Стидливий і дочка Бели IV Кінга (Kra wiec A. Seksualność w średniowiecznej Polsce.— Poznań, 2000.— S. 206—212).

⁸⁷ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 107.

⁸⁸ Ипатьевская летопись.— С. 901.

⁸⁹ Так що проблему пояснює Петро Кралюк (Кралюк П. Роман Мстиславович, князь волинський і галицький. Історико-біографічний нарис.— Луцьк, 1999.— С. 29).

тілося б звернути увагу на високий відсоток бездітних малих родин, укладених чоловічими представниками роду Романовичів (близько 40—44 відсотків). Можемо твердити, що з п'ятнадцяти або шістнадцяти родин шість або сім склалися тільки з подружжя. Представлена пропорція бездітних шлюбів близька до пропорції в інших родах, які панували у тому часі. Наприклад, чоловічі потомки Казимира Справедливого*, які репрезентують малопольську, куявську і мазовецьку лінії П'ястів, заснували двадцять п'ять малих родин, вісім з яких (32 відсотки) не дочекалися дітей⁹⁰. З другого боку, якщо йдеться про останнє покоління Арпадів, рахуючи від короля Андрія II (1177—1235), чоловічі представники роду заснували разом тринадцять шлюбів. П'ять з них (38,5 відсотка) з різних причин виявилися бездітними⁹¹.

Перейдемо тепер до представлення окремих малих родин, що входять до складу роду Романовичів, які дочекалися дітей. У чотирьох з'явилося на світ, очевидно, по одній дитині⁹², причому принаймні в одному зі згаданих випадків можемо ту інформацію трактувати як незаперечний факт⁹³. Очевидною причиною невеликої кількості дітей була короткотривалість двох із чотирьох згаданих шлюбів. У випадку двох, які залишилися, не можемо окреслити причини, унаслідок якої подружжя дочекалося лише однієї, підкреслимо — відомої у джерелах, дитини.

У чотирьох шлюбах народилося від двох до трьох дітей. Двох знаних з джерел дітей, дівчини і хлопця, дочекалися Василько Романович і Дубравка Конрадівна, також, правдоподібно, Мстислав (II) Данилович — дівчини і хлопця, трьох — Роман Мстиславич з другою дружиною — дівчини і двох хлопців та Лев Данилович у своєму єдиному шлюбі — двох дівчат і хлопця. У шлюбі Юрія Львовича з Євфимією Казимирівною з'явилося на світ четверо дітей — дві дівчини і два хлопці. Єдину багатодітну нуклеарну родину, що виникла в роді, утворили Данило Романович і Анна Мстиславівна. Народили вони щонайменше десятеро відомих з джерел дітей — найменше три дівчини і найменше сім хлопців⁹⁴. Для порівняння подаємо інформацію про багатодітних жінок — представниць роду. Так, Романовичівни увійшли, як відомо, в одинадцять відомих з джерел шлюбних зв'язків. Серед них є один шлюб бездітний (Федора Романівна з Васильком Володимировичем), причому відсутність дітей у цьому випадку, як мовилося, пояснюється малолітністю принаймні одного з партнерів. Щодо

* Беремо до уваги чотири покоління нащадків Казимира Справедливого, оскільки їхнє життя більш-менш відповідає часові панування Романовичів.

⁹⁰ Цю інформацію подаємо на підставі: Dworzaczek W. Genealogia. Tablice.— Warszawa, 1959.— Tabl. 3—4; Jasiński K. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich.— Tabl. I—IV.

⁹¹ Генеалогічні дані про Арпадів подано: Korai magyar történeti lexicon.— Old. 64—65 (Agradok 4 і Agradok 5).

⁹² Тут ідеться про зв'язок Романа Мстиславича з Предславою Рюриківною, Данила Романовича з незнаною на ім'я дочкою литовського князя Довспрунка, Романа Даниловича з Гертрудою Бабенберг і, зрештою, Юрія Львовича з незнаною дочкою великого тверського князя Ярослава Ярославовича (Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 345—347.— Tabl. II—III).

⁹³ Маємо на увазі шлюб Романа Даниловича з Гертрудою Бабенберг — тривав він настільки коротко, що могла в ньому народитися (і народилася) лише одна дитина (Там само).

⁹⁴ Там само.— S. 74, 345—347.— Tabl. II—III.

однієї малої родини не можемо порахувати народжених дітей*. У решті дев'яти випадках Романовичів дочекалися дітей, притому у двох шлюбах великої кількості⁹⁵.

З причини цілковитого „мовчання“ джерел не можемо повідомити про звичаї Романовичів, пов'язані з появою на світ дітей. Важко, наприклад, встановити, чи минав час між народженням дитини і її хрещенням. Не відомо, чи дотримувалися норм канонічного права, у яких мовилося, що здорову дитину не можна хрестити раніше, ніж через чотири дні після народження, водночас хвору належить після обливання охрестити одразу ж, не чекаючи наступного дня⁹⁶. Не набагато кращою є справа з процесом надання дітям імен. Ця проблема у загальному руському вимірі лише тепер стала предметом ґрунтовних студій⁹⁷, хоч, звичайно, здавна викликала інтерес, особливо вчених-генеалогів. У традиції Рюриковичів маємо справу з реаліями надання князівського і хресного імен. Притому видається, що двоімєнність не була чітко дотримуваним звичаєм. У Галицько-Волинському літописі згадано, наприклад, лише одного Романовича, який володів одночасно і князівським, і хресним іменами. Йдеться про Володимира Васильовича, якому надано при хрещенні ім'я Йоан, Іван⁹⁸. Решта представників династії послідовно була записана з одним іменем⁹⁹. Причому були це імена, які можна поділити на чотири групи:

а) нехристиянські, звернені до старої антропономастичної традиції Рюриковичів (Мстислав, Святослав, Володимир, Ольга)**;

б) християнські, відомі частково в інших гілках Рюриковичів (Роман, Василько, Василь, Марія, Юрій, Андрій, Михайло, Анастасія);

в) християнські, які з'явилися на Русі у Романовичів (Данило, Гераклій, Лев);

г) невідомого походження (Шварно, Переяслава).

Не дуже зрозуміло представлена стратегія надання імен дітям, які належали до роду. Можемо щодо цього представити крихту достатньо за-

* Тут йдеться про шлюб Ольги Васильківни з Андрієм Всеволодичем чернігівським.

⁹⁵ Тут маємо на увазі шлюб Софії (?) Данилівни з Генріком V фон Шварцбург-Бланкенбургом (Isenburg von Wilhelm Karl Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten.— Marburg, 1956.— Bd. 1.— Tabl. 159), водночас Анастасії Юрївни з Олександром Михайловичем. Ця пара дочекалася восьми знаних у джерелах дітей (Екземплярський А. В. Великие и удельные князья Северной Руси с 1238 по 1505 г.— Санкт-Петербург, 1891.— Т. II.— Табл. 1).

⁹⁶ Матеріали...— XIII.— С. 91.— Пар. 23.

⁹⁷ Маємо на увазі праці Федора Успенського і Анни Литвиної. Див.: Успенский Ф. Б. Скандинавы. Варяги. Русь. Историко-филологические очерки.— Москва, 2002.— С. 21—63; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. К стратегии именования у Рюриковичей (назачение племянника по живому дяде) // Ruthenica.— 2003.— Т. II.— С. 126—153; іх же. Глава из истории выбора имен у Рюриковичей: князя тезки и их патрональные святые (у друи). У цих працях знаходимо літературу до теми. За доступ до останньої дякуємо Федорові Успенському.

⁹⁸ Ипатьевская летопись.— С. 919—920, 927.

⁹⁹ За браком місця не вступаємо тут у дискусію з Валентином Яніним, Леонієм Войтовичем і Ієронімом Гралею щодо носіння інших християнських імен Романом Мстиславичем, Левом і Шварном Даниловичами, відсилаючи до праці автора про родовід Романовичів, у якій містяться бібліографічні посилання (Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 26, 102, 167—168).

** При цьому мусимо застерегти, що в той час імена Ольга і Володимир мали безсумнівний сакральний, християнський характер, хоч надання синові Василька поряд з князівським християнського імені свідчить про те, що Володимир Святославич у той момент не був проголошений святым.

гальних рефлексій. Отже, знаємо, що за порівняно короткий час існування роду у Романовичів зміг сформуватися запас улюблених імен, які з особливим бажанням надавали дітям. Помічаємо вплив антропономастичної традиції, привнесеної жінками, що входили до династії через одруження. Так, з високою вірогідністю завдяки візантійці Марії (?), другій дружині Романа Мстиславича, серед Романовичів з'явилися імена Данило, Гераклій, Лев, Гелена, можливо, також Марія. Через дочку Ярослава Ярославовича тверського, невідому за іменем, примандрувало ім'я Михайло. На нашу думку, Дубравка Конрадівна принесла з Мазовії виниклу у зв'язку з читанням хроніки Вінцента, званого Кадлубек, традицію надання імен дітям, що сягала початкової історії власної династії¹⁰⁰. Надання Данилом Даниловичем своїм синам імен Роман і Мстислав, також найменування Мстиславом (II) свого сина Данила наводить на думку про звернення до звичаю надання імен, які мали діди. Можливо, на аналогічній засаді ім'я Марія дістала дочка Романа Даниловича і Гертруди Бабенберг¹⁰¹. На жаль, поганий стан джерел унеможливило вирішення інших цікавих питань із означеної проблематики. В очікуванні на результати комплексних порівняльних досліджень змушені наразі обмежитися поданими попередніми увагами.

За князівськими дітьми наглядали спеціально призначені для цього особи. Наприклад, знаємо, що чотири- або п'ятилітній Данило Романович мав свого „дядька“, а його дво- чи трьохлітній брат Василько — „кормилицю“¹⁰². Важко при цьому однозначно окреслити сферу обов'язків згаданих опікунів, а поза тим різницю між тими двома функціями. Про існування цієї різниці свідчить їх виразне розрізнення в джерелі. Ця наша думка не суперечить поглядам Анджея Поппе щодо засад опіки над князівськими дітьми¹⁰³. Насамперед розмірковуємо про причини такого виразного й однозначного окреслення руським літописцем різних опікунів сиріт по Романові. Можливо, пояснення є факт дуже довгого в тих часах годування грудьми дітей¹⁰⁴. Означало б це, що Данило мав уже виховання, а Васильком займалася ще мама¹⁰⁵.

* Це такі імена: Марія (шість випадків у Романовичів), Анастасія (три випадки), Роман, Данило, Лев (по два випадки).

¹⁰⁰ Сама Дубравка мала ім'я першої християнської жінки Мешка I, серед її братів згадаємо Земовита, Земомисла і Менка. Цю та інші представлені зауваги, дотичні імен, черпаємо з: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...— S. 286—287.

¹⁰¹ Там само.— С. 230.

¹⁰² Ипатьевская летопись.— С. 718—719.

¹⁰³ Poppe A. Kormilec // Słownik starożytności słowiańskich / Pod red. Władysława Kowalenki, Gerarda Labudy i Tadeusza Lehra-Spławińskiego.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1965.— Т. II: F—K, cz. 2: I—K.— S. 478. Проблему суспільної функції кормильців і кормильчів порушив Олександр Майоров, досліджуючи діяльність Владислава Кормильчича (Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 436).

¹⁰⁴ Poppe A. Kormilec.— S. 478—479.

¹⁰⁵ Подібно в цій справі пише, наприклад, В. Гарданов (Гарданов В. К. „Кормильство“ в Древней Руси (К вопросу о пережитках родового строя в феодальной Руси IX—XIII вв.) // Советская этнография.— 1959.— № 6.— С. 52. Автор йде тут за думкою П. Мрочка-Дроздовського (Мрочек-Дроздовский П. Исследования о Русской правде.— Москва, 1885.— Вып. II.— С. 182).

У певному віці дитина проходила постриги. На жаль, не знаємо нічого конкретного ні загалом, ні як цей звичай функціонував серед Романовичів. Адже руські джерела зберегли винятково насичену інформацію щодо підданні тому обрядові руських князівських дітей у досліджуваному нами часі¹⁰⁶. Нас цікавить передовсім перебіг постригу. Влітку (28 липня) 1192 р. пострижено трирічного Юрія Всеволодича. В урочистості взяв участь з-поміж інших місцевий єпископ. Хлопця посаджено на коня і, як оповідає Радзивилівський літопис, „була радість в Суздалі“, що свідчить про публічний характер церемонії¹⁰⁷. „До радости“ мешканців Володимира-над-Клязьмою у їх місті двома роками пізніше відбувся постриг трирічного Ярослава Всеволодича¹⁰⁸. Натомість, як повідомляє Перший Новгородський літопис: „Въ то же лѣто [6738] князь Михаилъ створи постригы сынови своему Ростиславу Новгородъ у святѣи Гофни и уя влас архиепископъ Спиридон; и посади [Михайло] его [Ростислава] на столѣ а самъ поиде въ Църниговъ“¹⁰⁹. Важко будувати висновки на основі поданих прикладів. Можна щонайбільше зауважити, що сама церемонія мала сакральний характер, а поза тим була пов'язана зі зміною статусу дитини у рамках родини. Очевидно, як прийнято у літературі, пов'язувалася вона із символічним переведенням хлопчика з-під материнської опіки до батьківського виховання (посадження на коня, передання (символічне) влади)¹¹⁰. Якщо говорити про Романовичів, то єдиним і дуже умовним, непевним слідом відбуття у подібному до Всеволодичів віці постригу можна визнати інформацію про те, що чотири- або п'ятирічний Данило перебував під опікою „дядька“, а дво- або трирічний Василько — „кормилиці“. Так, можливо, можна тлумачити факт, що старшим із хлопців займався вихователь-чоловік, а молодшим — жінка. Підкреслимо при цьому умовність прийняття переходу, визначеного через постриг. Можемо із джерел зробити висновок, що в перші роки свого життя діти обох статей реально залишалися в оточенні матері. Галицько-Волинський літопис інформує, наприклад, що, за винятком найстаршого Лева, який мав тоді понад десять (11—15) років, діти Данила й Анни разом з матір'ю* і Васильком Романовичем пішли під кінець 1240 р. перед монголами на польські землі¹¹¹. Разом з тим зі згадки, записаної під 6768 р., довідуємося, що Василько, змушений монгольським полководцем Бурундаєм до участі в поході проти литовців, вислав свою дружину із сином Володимиром під опіку до Данила¹¹². Симптоматично, що літописець не потрудився повідомити, що в той час було з дочкою Василька, яка мала кільканадцять

¹⁰⁶ Більш-менш повне порівняння літописної інформації про постриг див.: Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка.— Москва, 1989.— Т. II, ч. 2: II.— Стлб. 1266—1267.

¹⁰⁷ Лаврентьевская летопись.— С. 409. Подано суху інформацію про постриг. Детальніше: Радзивилловская летопись // ПСРЛ.— Ленинград, 1989.— Т. XXXVIII.— С. 157.

¹⁰⁸ Лаврентьевская летопись.— С. 411; Радзивилловская летопись.— С. 158.

¹⁰⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ.— Москва, 2000.— Т. III.— С. 69; Там само.— С. 276. Що цікаво, з нашої точки зору, підданий постригові князь був Романовичем „по кужелі“.

¹¹⁰ Славянская энциклопедия.— Т. II.— С. 195; пор.: Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка.— Т. II, ч. 2.— Стлб. 1266.

* У літературі точиться дискусія, чи власне матір'ю, чи мачухою.

¹¹¹ Ипатьевская летопись.— С. 787.

¹¹² Там само.— С. 847.

років. Дівчина, правдоподібно, перебувала у родинному домі. Галицько-Волинський літопис мовчить як „зачарований“, якщо йдеться про інших дівчат, інформація про яких мала б бути у певних фрагментах оповіді. Наприклад, згадуючи про втечу Романової вдови з Володимира у 1206 р., літописець повідомляє, що з матір'ю втікали Данило і Василько, коли тим часом відомо ще про існування їх сестри. Загалом у всіх описаних епізодах, дотичних до долі князівської вдови і її дітей у 1205—1217 рр., немає будь-якої згадки про Гелену (?). Теоретично вона могла виховуватися поза родиною, що пояснювало б мовчання джерел. Однак чи стосується це всіх належних до роду Романовичів дівчат, про долі яких Галицько-Волинський літопис не подає жодних відомостей? Щиро сумніваємося. Маємо тут радше справу з черговим виразним доказом браку зацікавлення авторів джерел долями жінок з династії. Не довідуємося про них нічого аж до моменту зашлюблення, якщо з якогось приводу джерело цю подію повідомило, але таких випадків обмаль. Якщо йдеться про Романовичів, можемо щонайбільше вловити, хоч, можливо, то загучне слово, дотримання звичаю висилання неповнолітньої призначеної до одруження дочки у двір до молодого на виховання. Так принаймні можна інтерпретувати уже згадуваний галицький епізод Федори Романівни*.

Без сумніву, факт залишення синів в оточенні матері пов'язувався значною мірою з організацією управління і дуже різними способами проведення часу чоловіками і жінками. Син мусив досягнути відповідний ступінь фізичного розвитку, аби впоратися з труднощами дорослого чоловічого життя, а це пов'язувалося з особливими аспектами. Можна сказати, що хлопець був спроможний до супроводження батька від моменту, коли міг самостійно утриматися на коні**. На існування цієї залежності вказує хоч би певна згадка, дотична походою малопольського князя Лешка Білого на Галич, що відбувся у 1213 р. Отож, його учасник Данило Романович був ще, за свідченням Галицько-Волинського літопису, дитиною, але міг уже їздити верхи¹¹³. Пригадаймо, мав він тоді приблизно дванадцять років. Рухливе життя князів, очевидно, вимагало досягнення високого ступеня фізичного розвитку. Звернемо увагу на черговий цікавий момент. Отже, молоді Романовичі починають з'являтися на сторінках Галицько-Волинського літопису як учасники певних військових акцій, причому вказується їх молодий вік і факт перебування під чияюсь опікою. Так, Лев Данилович згаданий як номінальний керманіч відділів, висланих у 1244 р. (6753) проти Ростислава Михайловича. Насправді військами Романовичів керував князь Всеволод Олександрович, а також бояри Андрій і Яків, тому що Лев „млада соуща и како ни во кони [з огляду] емоу внити младаоу соущоу“¹¹⁴. Той самий Лев Данилович, окреслений як „дитина“, у наступному році брав участь у битві під Ярославом, однак батько наказав стерегти його під час бою хороброму і сильному бояринові Василькові¹¹⁵. Момент переходу шістнадцяти—двадцятирічного Лева до „світу дорослих“

* Загалом це не суперечить припущенню, що Федора була вислана до Галича як заручниця, гарантка умов між її батьком і батьком молодого.

** Звертаємо тут увагу на символічний зв'язок з посадженням князевича на коня під час постригу.

¹¹³ Ипатьевская летопись.— С. 730.

¹¹⁴ Там само.— С. 797.

¹¹⁵ Там само.— С. 802.

добре, як видається, ілюструє наступна цитата при закінченні оповіді про битву під Ярославом: „[...] Данило же и Василко не идоста в городъ и Львѣ ста на мѣстѣ воинномъ посредѣ троупа павлающа погѣдоу свою“¹¹⁶. У 1262 р. бачимо при боці батька у битві проти литовців молодого, напевно, тринадцятирічного Володимира Васильковича¹¹⁷. Натомість у 1280 р. Мстислава (II) Даниловича у військовому поході на Малопольщу супроводжував більш ніж десятирічний син Данило¹¹⁸. Вважаємо, що подані приклади дають змогу вловити момент реального переходу хлопців із етапу життя на дворі при матері до періоду, що передує досягненню самостійності, коли він вправляється у чоловічих уміннях біля батька. Очевидно, належить підкреслити, що не було чіткої нормативної межі переходу — справу дорослості хлопців трактовано у певному сенсі на розсуд. Свідчить про це хоч би епізод з участю Володимира Васильковича. Батько вислав його з матір'ю до Данила під опіку, а той тим часом наказав Володимирові їхати разом зі старшими від нього кузинами до монгольського обозу¹¹⁹.

Природно, що в руській практиці досить часто трапляються випадки швидкого виходу хлопця з-під реальної опіки матері. Маємо на увазі поширене використання з різною політичною метою малолітніх синів, наприклад, осадження їх у певному місті як „намісників“ — представників батька. Однак у Романовичів такого звичаю не помічаємо, тому не будемо про це писати¹²⁰. Проте можемо зауважити принаймні на одному, хоч і важкому щодо визначення вірогідності, прикладі інше явище. Йдеться про віддавання дітей на виховання родичам, підкреслимо, живими батьками. Про це подано інформацію у хроніці Вінцента, званого Кадлубком. Польський хроніст згадує, що „великих благодіянь спробував [Роман Мстиславич] від Казимира [Справедливого], у якого виховувався майже від коліски“¹²¹.

Чинником, який міг сильно збурити дитинство, була смерть одного з батьків, переважно батька, яка несла зі собою непевність щодо подальшого статусу цілої родини. Як відомо з прикладу Романовичів, по-різному в такій ситуації могли скластися долі сиріт. На Русі в досліджуваний період відомою була практика перебрання опіки над сиротами їхніми близькими родичами. Так, наприклад, учинив смертельно хворий Мстислав Ростиславич, котрий у присутності своєї дружини і жінки (таку почерговість подає джерело): „воздохноу из глѣбини срѣца своего и прослѣзиса и поча имъ молвити се приказываю дѣтя свое. Володимѣра Борисови Захарьичю и

¹¹⁶ Ипатьевская летопись.— С. 805.

¹¹⁷ Там само.— С. 856—857.

¹¹⁸ Там само.— С. 881.

¹¹⁹ Там само.— С. 847.

¹²⁰ Винятком є Роман Мстиславич, посаджений батьком у Новгороді навесні 1168 р., коли мав щонайбільше тринадцять років (Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба.— К., 2001.— С. 50, 64).

¹²¹ Відповідний фрагмент подається у перекладі Бригіди Кюрбіс (Mistrz Wincenty (t. zw. Kadłubek). Kronika polska / Przeł. i oprac. Brygida Kürbis.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1992.— S. 251. Текст в оригіналі можна знайти у виданні: Magistri Vincentii dicti Kadłubek. Chronica Polonorum / Wyd. Marian Plezia // МРН.— Kraków, 1994.— Т. IX.— Р. 179: „Meminit namque idem Romanus, quanta erga se Kazimiri fuerint beneficia, apud quem pene a cupabulis educatus“. Важко оцінити вірогідність наведеної згадки хроніста, який полюбляв перебільшення. Також не дає можливості вона означити час перебування Романа на дворі дядька, а може, і на інших дворах польських родичів).

сь сими даю вратоу Рюрикови и Дѣдвн [разом] с волостью на роуцѣ а что ш мнѣ Бѣ промыслить и тако приказавъ дѣти свои братьѣ своен“¹²². Цікаво, що у джерелі не згадано про роль князівської вдови, а також молодших дітей Мстислава. Очевидно, кількарічних дітей залишено на виховання у матері аж до досягнення відповідного віку. Таке припущення знаходить підтвердження у подальшій долі наступного за чергою Мстиславича — Мстислава. Від 1193 р. він згадується як учасник різних політичних подій¹²³. Очевидно, він досягнув відповідного віку і перейшов під опіку чоловіків-родичів. Видається, що виокремлення у проханні Мстислава Ростиславича лише Володимира вказує на досягнення ним у час смерті батька віку, в якому син виходив з-під опіки матері і готувався чоловіком („дядьком“) до зайняття відповідного місця у суспільстві. До того теж, як видається, умираючий Мстислав звернувся до братів з проханням про окреме опікування Володимиром. Явище впровадження молодих представників династії на політичну арену дає загальну можливість добре вловити серед Ростиславичів в означеному часі сильну родову солідарність. Подібно як Мстислав учинив перед смертю, інший представник тієї ж гілки Рюриковичів, Давид, доручив опіку над своїм сином Костянтинном братові Рюрику. Цікаво, що владу над Смоленськом він переказав племінникові Мстиславу Романовичу, над яким водночас сам мав опіку¹²⁴.

Важливо з нашої точки зору, що маємо приклади, які засвідчують функціонування механізму передачі дітей помираючих династій під опіку родичів також і щодо Романовичів. Так, очевидно — на подібній zasadі, як це зробив Мстислав Ростиславич, — луцький і пересопницький князь Мстислав Німий довірив опіку над своїм сином Іваном і волостью Данилові Романовичу¹²⁵, хоч не можемо виключити і варіанта, що у Галицько-Волинському літописі згадано про цю справу через те, щоб обґрунтувати пізнішу анексію луцького князівства Романовичами. На жаль, стислість літописної згадки не дає можливості нам нічого повідомити про вік осиротілого князя, для котрого опікун був стрієчним братом¹²⁶, можна щонайбільше здогадуватися, що був старшим. У кожному разі, очевидно, певні пертурбації були виключені до держави Романовичів. Якщо говорити про цей приклад, то можемо мати певне застереження щодо його слушності з огляду на неможливість окреслення віку династа, відданого під опіку, і самих обставин тієї події. Але дещо інші сумніви виникають у зв'язку із фактом опіки Володимира Васильковича й Ольги Романівни над малолітньою Ізяславою. Не знаємо нічого про її походження. Не можемо повідомити, чи була вона родичкою опікунів, а якщо так, то якого ступеня. Можна щонайбільше здогадуватися про династичне походження Ізяслави, на що вказує передовсім її ім'я, а також те, що була напівсиротою у

¹²² Ипатьевская летопись.— С. 609.

¹²³ Dąbrowski D. Mściława Rościławowicza Chrobrego. Przyczynek do genealogii smoleńskiej linii Rurykowiczów // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego. Nowa Seria.— Warszawa, 2001.— Т. V (XVI)— S. 167.

¹²⁴ Ипатьевская летопись.— С. 704—705.

¹²⁵ Там само.— С. 744, 750.

¹²⁶ Данило Романович і Іван Мстиславич мали спільного прадіда, яким був Ізяслав, син Мстислава Володимировича Мономаховича (Baumgarten de N. Genealogies et marriages.— Tabl. V, XI, XIV).

час, коли її взяли на виховання Володимир Василькович і його дружина. Як оповідає придворний літописець згаданого князя, Ізяслава потрапила під опіку у віці немовляти¹²⁷. Володимир не міг мати дітей і тому любив її як рідну дочку. Перед смертю постановив забезпечити її подальшу долю. Справу майбутньої вихованці володимирський князь поставив на рівні забезпечення долі своєї дружини під час ведення переговорів із призначенням ним на наступника Мстислава (II) Даниловича. Володимир побажав, щоб він гарантував недоторканність Ольги, а також Ізяслави. Позатим, зобов'язував родича, аби справу одруження вихованці залишив князівській удові. Мстислав (II) присягнув на хресті, що так буде, зобов'язався шанувати тітку як достойну матір, а: „се дѣтя уже сако моавиць [...] дан ми ю Бѣ. Шдати акн свою дщерь родимою“¹²⁸. Запропонований приклад дає змогу вважати, що на Русі, і в тому числі у свідомості Романовичів, траплялися, як уже свідчили випадки, видавання опікунами заміж вихованців проти їх волі. Хоч це, очевидно, виразний типовий приклад підпорядкування сфери родинного життя князів політичним інтересам.

Користуємося ще одним прикладом, який підтверджує функціонування механізмів опіки над дітьми-сиротами. Так, Мстислав Мстиславич Удатний довірив перед смертю опіку над своєю родиною Данилові Романовичу¹²⁹. Цікаво, що помираючий князь не звернувся до своїх живих чоловіків-родичів. Очевидно, тут роль відіграла усвідомленість зростаючої сили зятя, а може, і переконання у позитивних рисах його характеру. Видається, що Данило не цілком виправдав надії тестя. У 6739 р. осадив своїх швагрів у Торчеську¹³⁰, що у Київському князівстві, колись належному Мстиславі.

Однак не завжди осиротілі діти могли розраховувати на доброзичливість родичів. Власне така доля випала Данилові і Василькові Романовичам. У момент несподіваної і наглої смерті батька у червні 1205 р. все ж таки жило кілька їх близьких родичів. Маємо на увазі двоюрідних дядьків Інгуара і Мстислава Німого Ярославичів, також двоюрідних братів Олександра і Всеволода Всеволодичів, причому серед тих других, напевно, дорослим був принаймні Олександр. Однак, як з'ясувалося, жоден з них не став опікуном сиріт по Романові, а в пізнішому часі неодноразово вони виступали проти Романовичів. Можемо щонайбільше домислювати, звертаючись до пізніших подій, чому згадані родичі не взяли під опіку Данила і Василька. Просто потрактували їх як потенційних конкурентів на владу над Волинню. Добре усвідомлювали, що були змаргіналізовані Романом, і не хотіли допустити повторення ситуації. Не маючи змоги розраховувати на руських родичів і побоюючись боярської опозиції та інтриг різних претендентів на владу в Галичі, князівська вдова Марія (?) звернулася по допомогу до своїх свояків — володаря Польщі Лешка Білого і короля Угорщини Андрія II¹³¹. Поневіряння Романовичів були сповнені небезпечних і прикрих моментів, спричиняючи пришвидшення досягнен-

¹²⁷ Ипатьевская летопись.— С. 901.

¹²⁸ Там само.— С. 905.

¹²⁹ Там само.— С. 752.

¹³⁰ Там само.— С. 766.

¹³¹ Виглядає на те, що існувала якась угода, укладена між Андрієм II і Романом у справі взаємної опіки над дітьми. У випадку смерті однієї зі сторін мало відбутися порозуміння (Там само.— С. 719).

ня братами дорослого віку. Тут, зрештою, стає очевидним один із чинників, що спричиняє згадану неможливість точного окреслення бар'єру „чоловічого віку“. Звернемо увагу на кілька епізодів з періоду боротьби Данила, Василька і їхньої матері за утримання принаймні частини спадщини по Романові, що чудово показують, з якими небезпеками і незручностями могли стикатися осиротілі княжі діти. Отож Галицько-Волинський літопис оповідає під 6716 р., що, маючи досить влади Ігоровичів, галицькі бояри підшукували серед тих, які перебували в Угорщині, Данила, який був дитиною, і попросили короля Андрія II: „дан намъ отчича Галичю“¹³². Унаслідок великого коаліційного походу Данило залишився посадженим „на троні батька свого великого князя Романа“. Коли до Галича прибула матір, Данило не впізнав її. Немає чому дивуватися — в Угорщині він перебував кілька років сам у певному сенсі як заручник. Марія (?) разом з молодшим сином сиділа в Белзі. Поява у Галичі Романової вдови викликала підозри у бояр. Швидко вигнали вони княгиню. Галицько-Волинський літопис зберіг детальний, найочевидніше, узятий з розповіді очевидця опис тих драматичних подій. Десятирічний Данило плакав, не хочучи допустити від'їзду матері. Коли тивун Олександр спробував його затримати, хлопець витягнув меч і поранив коня урядника. Тоді Марія (?) забрала зброю з рук сина, заспокоїла і лише тоді виїхала¹³³. Данило незадовго залишився сам на ласку „невірних“ галичан. Як бачимо, не була солодкою доля князя-сироти, якого використовували різні сили як розмінну карту в політичній грі.

Завершимо цю думку і звернемося до питань, пов'язаних з функціонуванням повних родин. Винятково небагато дійшло до нас відомостей, дотичних взаємних стосунків між подружжям і щоденного життя князівської пари. Можна здогадуватися, що певним ідеалом була взаємна повага. Чоловік, як написав у своєму „Повчанні“ видатний предок Романовичів Володимир Мономах, повинен кохати свою дружину, але не можна надавати жінці владу над собою¹³⁴. Маємо також серед Романовичів приклади добрих відносин, взаємної доброзичливості і злагоди між партнерами. Показовим прикладом під цим оглядом є шлюб Володимира Васильковича й Ольги Романівни¹³⁵. Очевидно, не був він загально винятком у масштабі роду¹³⁶.

Дуже диференційованим був час існування окремих шлюбів Романовичів. Доступні дані дохідливо дають можливість твердити, що найдовше існувало подружжя Лева Даниловича з Констанцією — щонайменше сорок років. Понад тридцять років жили разом Тройден Болеславович і Марія Юріївна. Чотири родини прожили понад двадцять років*. Найкоротший відомий шлюб розпався через заледве кілька місяців**. Не рахуємо ще інші чотири короткотривалі шлюби, існування яких обмежувалося

¹³² Ипатьевская летопись.— С. 727.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Лаврентьевская летопись.— С. 246.

¹³⁵ Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси.— С. 89.

¹³⁶ Наприклад, зображено зустріч Данила Романовича з родиною, яка втікала від монголів (Ипатьевская летопись.— С. 787).

* Йдеться про шлюб Гелени (?) Романівни з Михайлом Всеволодичем, Данила Романовича з Анною Мстиславівною, Володимира Васильковича з Ольгою Романівною і Гелени Львівни з битомським князем Казимиром II.

** Маємо на увазі шлюб Федори Романівни з Васильком Володимировичем.

щонайбільше чотирма роками*, решта родин функціонувала від щонайменше шести до двадцяти років**.

Мала родина припиняла існування зазвичай з причини смерти одного з партнерів, хоч траплялися винятки з цього правила. Так, із сімнадцяти шлюбів, укладених Романовичами, чотирнадцять розпалися з причини смерти одного з подружжя. У трьох випадках шлюб був розірваний. У кожному випадку на це впливали політичні погляди. Найскравішим прикладом є розрив між Романом Даниловичем і Гертрудою Бабенберг. Коли стало відомо, що князь не в стані утриматися на австрійському троні, як повідомляє Галицько-Волинський літопис, за порадою дружини він звернувся по допомогу до батька на Русь¹³⁷. Очевидно, що до Австрії уже не повернувся, пізніше знову одружився. Руський літописець намагався оправдати вчинок Романа, підкреслюючи його важке становище з огляду на атаки Пшемисла II Оттокара і брак обіцяної допомоги з боку Бели IV. Проте залишення дружини Романом знайшло однозначний осуд в австрійських джерелах, які називали речі своїми іменами¹³⁸.

Смерть наздоганяла Романовичів у різному віці і з різних причин. Найважче, очевидно, окреслити проблему померлих дітей у віці немовлят або в період раннього дитинства. Багато разів підкреслювалася специфіка джерельного матеріалу, який не дає нам конкретних повідомлень на цю тему. З безцінного переказу, яким є список нащадків Данила Романовича й Анни Мстиславівни, довідуємося, що в їхньому шлюбі з'явилися на світ діти, які: „маади шндоша свѣта сего“¹³⁹. Цей зворот слухно інтерпретований як свідчення про їхню смерть у дуже молодому віці, очевидно, у віці немовлят або незадовго після виходу з цього періоду життя¹⁴⁰. Причому, правдоподібно, йдеться про щонайменше двох чоловічих нащадків старшого Романовича***. Щоправда, зі статистичного погляду можна здо-

* Це шлюби: Романа Даниловича з дочкою половецького хана Терака (існував від одного до трьох років); того ж Романа з Гертрудою Бабенберг (понад рік); третій шлюб згаданого князя (від двох до чотирьох років); також Юрія Львовича з дочкою Ярослава Ярославича (близько трьох років).

** Згадуємо по черзі укладення шлюбів: Романа Мстиславича з Предславою Рюриківною (11—19 років); того ж Романа з Марією (?) (щонайменше 6 років); Василька Романовича з дочкою Юрія Всеволодича (не менше 18 років); того ж Василька з Дубравкою Конрадівною (близько 19 років — оскільки Дубравка також, як і велика княжна Василькова Гелена, померла в 1264 р.); Переяслави Данилівни (?) з Земовитом Конрадівичем (близько 15 років); Юрія Львовича з Євфимією Казимирівною (близько 18 років); Анастасії Мстиславівни з Земовитом Казимирівичем (близько 12—16 років) та Анастасії Юріївни з Олександром Михайловичем (близько 20 років).

¹³⁷ Ипатьевская летопись.— С. 837.

¹³⁸ Continuatio Praedictorum Vindobonensium / Wyd. Wilhelm Wattenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.— Hannoverae, 1851.— Vol. IX (репринт: Лейпціг, 1925).— Р. 727: „[Roman] reversus ad partes suas uxore sua relictua minus honeste“. Краще цю інформацію подано: Continuatio Garstensis / Wyd. W. Wattenbach // Там само.— Р. 599; Continuatio Sacrucensis II / Wyd. W. Wattenbach // Там само.— Р. 643.

¹³⁹ Ипатьевская летопись.— С. 732.

¹⁴⁰ Наприклад, уже Ніколя де Баумгартен, який писав про смерть „у колісці“ (Baumgarten de N. Genealogies et mariages.— Tabl. XI).

*** „Инни ба маади шндоша свѣта сего“ — цей фрагмент подано одразу ж після одруження синів Данила й Анни, по-іншому вжито чоловічий рід „инни“, а не „инные“, пишучи про дітей. Варто також пам'ятати про особливо помітну в Галицько-Волинському літописі тенденцію оминання дітей жіночої статі, якщо йдеться про інформацію, що стосується їх.

гадуватися, що у шлюбі Данила й Анни могли народитися також і дочки, які померли дуже рано. Зберігся переказ про смерть у дитинстві ще одного члена роду Романовичів. Галицько-Волинський літопис під 6792 р.¹⁴¹ цілком нетиповим способом подає нетипову інформацію: „Оу Юрья княза оу Авонича оумре сѣтъ именемъ Михаило младоу соущоу емоу“¹⁴². Була то дитина Юрія від першого шлюбу із незною на ім'я тверською княжною, дочкою Ярослава Ярославовича. Помер Михайло, не перейшовши, очевидно, четвертого року життя¹⁴³. Можемо гадати, що серед Романовичів, подібно як це було в інших родах, смерть немовлят і дітей трохи старших була, зрештою, значно поширеною. Кілька представників роду відійшли у віці щонайбільше кількох років, а саме Гераклій Данилович, Мстислав (I) Данилович і Данило, син Мстислава (II) Даниловича. Смерть п'яти Романовичів, у тому числі однієї жінки, настала між двадцятим і сороковим роками життя. Наступних шість осіб, у тому числі дві жінки, жили від сорока до шістдесяти років. Чотири, з них дві жінки, померли за шістдесят років. Лише один представник роду, Лев Данилович, помер, маючи, безперечно, понад сімдесят років¹⁴⁴.

Різні були, наскільки можемо зорієнтуватися зі скупих фрагментарних джерельних даних, причини смерти окремих Романовичів. Траплялися серед них насильницькі смерті, неприродні, хоч порівняно рідко. Цей факт може навіть викликати певне здивування, якщо усвідомити, що серед численних дрібних збройних конфліктів землі, керовані родом, зазнали кількох серйозних монгольських нападів. Тим часом відомо про заледве один випадок смерті Романовича на полі битви. Під Завихостом у сутичці з військами Лешка Білого і Конрада I Казимирівичів загинув Роман Мстиславич¹⁴⁵. Решта смертей, про які можемо щось повідомити, виникали з природних причин. Причому у двох випадках навіть можемо вказати хворобу, яка стала причиною смерті. Отож Володимир Василькович, жакливі страждання якого в останній період життя описав очевидець, з високою ймовірністю помер на рак шкіри¹⁴⁶. Своєю чергою Анастасія Юріївна, як уже зазначалося, стала жертвою пощести, очевидно, чуми¹⁴⁷.

Галицько-Волинський літопис містить одне доволі детальне повідомлення про похорон Романовича. Йдеться про Володимира Васильковича. Князь помер у п'ятницю на світанку, 10 грудня 1288 р., у своїй резиденції у Любомлі. Княжа вдова Ольга разом із двірськими слугами помила труп чоловіка і одягла в оксамитовий одяг з мереживом, „як належить

¹⁴¹ Грунтовний аналіз Михайла Грушевського показав, що йдеться про 1286—1287 рр. (Грушевський М. Хронологія подій.— С. 53).

¹⁴² Ипатьевская летопись.— С. 895.

¹⁴³ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów.— S. 241.

¹⁴⁴ Усі згадані дані відображені у праці автора: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...

¹⁴⁵ Той факт погано проаналізований у літературі, однак добре висвітлений у джерелах (див., наприклад: Головка О. Б. Князь Роман Мстиславович.— С. 171—185; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów.— S. 26—27).

¹⁴⁶ Ипатьевская летопись.— С. 914—917; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь.— К., 1998 [= Україна крізь віки.— Т. 5].— С. 220—221.

¹⁴⁷ Рогожский Летописец // ПСРЛ.— Москва, 2000.— Т. XV.— С. 76—79.

імператорам". Потім померлого поклали на сани і повезли у Володимир. Навіть якщо враховувати високий ступінь риторичності повідомлення про похоронні урочистості князя, записаного присутнім на них очним свідком, не можемо піддати сумніву інформацію про спонтанну і дуже емоційну реакцію на звістку про його смерть людности столичного міста і владного оточення. Нема підстав, щоб піддавати сумніву вірогідність переказу про плач людей, які спостерігали приїзд похоронної процесії, а також групової участі людности Володимира в урочистостях прощання з князем. Тим часом його труп доставлено увечері 10 грудня до собору Богородиці і залишено там на ніч на саях. Наступного дня після відспівування утрени розпочався похорон. До собору прийшли „з великим плачем“ вдова по князеві Ольга, а також сестра померлого Ольга і княжна Гелена, які були черницями. Прийшли всі бояри і „цілий грод зійшовся [...] чоловіки, жінки і діти“. Присутнє у соборі володимирське духовенство на чолі з тамтешнім єпископом Євсигнієм, деякими ігуменами та Агапітом Печерським відспівали над померлим згідно зі звичаєм належні пісні і, обкурюючи останки „кадили добровоньними“, поклали їх у батьківському гробі¹⁴⁸. То був арочний гроб, що містився у південній стіні святині. Дослідження, проведені російськими археологами наприкінці XIX ст., дали змогу знайти рештки Володимира, а також його батька і, правдоподібно, княжни Ольги¹⁴⁹. Місце їхнього спочинку тепер позначене відповідним написом.

Можна здогадуватися, що інші представники династії були поховані за дуже подібним ритуалом. Це підтверджує відповідний фрагмент переказу про похорон Володимира. Варто ще звернути увагу на формування у Романовичів двох родових некрополів. Одним з них був собор Богородиці у Холмі, де спочили, напевно, Данило Романович, Роман і Шварно Даниловичі¹⁵⁰, також Михайло Юрійович¹⁵¹, а можливо, інші представники роду. Другий натомість — Успенський собор у Володимирі. Існування некрополів загалом не означало, що окремі представники роду були в них поховані. Наприклад, гроб вдови по Романові Мстиславичу Марії (?) містився у якомусь монастирі¹⁵², можливо, у Володимирі.

Смерть династа закінчувала його земний шлях. Залишався він принаймні певний час у пам'яті потомків і, наскільки мав щастя, — у позитивному висвітленні на сторінках джерел. Знаємо дещо про певні способи культивування пам'яті про померлого представника роду. Отже, за звичаєм палили на їхніх могилах свічки¹⁵³. Поза тим відомий випадок зведення пам'ятної каплиці на могилі бабусі¹⁵⁴. Спеціальна форма трапляється у випадку Володимира Васильковича. Вдова по ньому Ольга разом з володимирським єпископом Євсигнієм і „цілим“ тамтешнім кліром 6 квітня 1289 р. відкрила гроб чоловіка. Як повідомляє Галицько-Волин-

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись.— С. 918—919.

¹⁴⁹ Мандзюк Ф. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор.— Луцьк, 2001.— С. 49—55.

¹⁵⁰ Ипатьевская летопись.— С. 913.

¹⁵¹ Там само.— С. 895.

¹⁵² Там само.— С. 937—938.

¹⁵³ Там само.— С. 912—914.

¹⁵⁴ Там само.— С. 937—938. Зробив це Мстислав (II) Данилович над гробом Марії (?) — другої дружини Романа Мстиславича.

ський літопис, стало відомо, що рештки князя не зітліли — були „цѣло и бѣло и блгоуханіє ѿ грока бѣ и вона пѣсна аромѣ многоценнѣ“¹⁵⁵. Значимо, що з високою ймовірністю маємо справу з діями, які мали на меті проголосити святим Володимира однак, не були результативними. Князь не став святым, а рід, до якого він належав, кількома десятиліттями пізніше зійшов з історичної арени. Не набагато довше проіснувала створена і керована Романовичами держава. По кількох епізодах не надто щасливого панування Болеслава Юрія Тройденевича, по батькові Пяста, по матері Романовича, Галицько-Волинська Русь була поділена Польщею і Литвою.

Доля держави у цьому випадку поєдналася з долею князівського роду, який нею керував. Це не була, очевидно, єдина обов'язкова у Європі модель. Звернемо увагу, що в XIV ст. вимерли також династії в Угорщині, Чехії, Польщі, однак після більших або менших пертурбацій ці держави функціонували надалі. Не випадково згадуємо про ці конкретні країни і роди, які керували ними. Романовичі становили разом з Арпадами і Пястами (частково також із Пшемислидами) певну політично-культурну спільноту. Вона функціонувала як елемент цілоти, обіймаючи собою цілу християнську ойкумену, починаючи від держав Іберійського півострова й Італії та закінчуючи скандинавськими королівствами півночі, руськими князівствами, а також візантійським світом. Окремі моделі системи часом різнилися між собою окремими розв'язаннями, а з другого боку, були між собою виразно пов'язані: родинно, обов'язковими правовими нормами, звичаями, господарськими зв'язками і т. ін. Вважаємо, що корисною і цікавою справою було б у зв'язку з цим зіставлення і порівняння монографічних праць, присвячених функціонуванню окремих родин і родів, які панували у Європі, наприклад, у період між 1150 і 1350 р. Отримали б, напевно, дуже цікавий, що вирає феєрією різноманітних кольорів, образ „родини володарів“ — найважливішого тогочасного суспільного середовища.

З польської переклав Андрій ФЕЛОНЮК

Dariusz DOMBROVSKIY

A UKRAINIAN MEDIEVAL PRINCELY FAMILY (THE FAMILY OF ROMANOVYCHES)

In the Middle Ages the fate of the state was often related to the fate of the ruling princely family. On one hand some of the relation models were different, on the other they were related by kin, law, economics and customs. Comparing some facts from the life of certain families, ruling in Europe in 1150—1350 is of great interest and merits attention.

¹⁵⁵ Ипатьевская летопись.— С. 927.